

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXV

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (м.Київ, Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (м.Чернівці, Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, доц., головний редактор (м.Суми, Україна)
ДЬОМІН О.Б. – д-р істор. наук, проф. (м.Одеса, Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (м.Суми, Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Запоріжжя, Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (м.Ростов-на-Дону, Росія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Мінськ, Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
РОМАНЮК І.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Вінниця, Україна)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (м.Варшава, Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (м.Кишинів, Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (м.Сочі, Росія)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (м.Банська Бистриця, Словаччина)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №4 від 10.12.2015 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 7 жовтня 2015 р. №1021 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2015
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2015
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2015
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2015

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

Cite Factor

ERIH PLUS

Global Impact Factor

Index Copernicus (ICV 2013 - 4,47; ICV 2104 - 43,80)

MIAR (ICDS - 1)

International Society of Universal Research in Sciences

Journal Index

Open Academic Journals Index (impact factor 2013 - 0,537)

Research Bib

Electronic Scientific Library

Universal Impact Factor

EDITORIAL BOARD

Degtyarev S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Associate Professor (Ukraine);
Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine);
Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine);
Boryak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (Russian Federation);
Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Domin O.B. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine);
Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Krinko E.F. – Dr. (History) (Russian Federation);
Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus);
Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine);
Padalka S.S. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Romanyuk I.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia);
Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland);
Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova);
Zvagelsky V.B. – Ph.D. (Philology), Associate Professor (Ukraine).

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186PP from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy historical and archival journal"

E-mail: starsergo@bigmir.net

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- КУДІНОВ Д.В. Страйковий рух українського селянства на початку
XX століття: історіографічний огляд 5

- ДАНИЛЕНКО С.В. “Податкова система” і “податкова політика”
УСРР у 1920-х роках: історіографічний та методологічний
дискурси висвітлення 19

- PRYN MARINA, PRYN OLEXANDR, DEGTYAREV SERGEY. Correspondence
Between the Academician Evgeny Fedorov and Tsou Yi-Hsin: Materials to the
History of Latitude Investigations 33

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- ВАСИЛЬЕВ К.К., ВИКША А. Украинский поэт К. Белиловский как врач 42

- ВЛАСЕНКО В.М. Консервативно-гетьманське середовище міжвоєнної
української еміграції в країнах Південно-Східної Європи (1918-1939 рр.) 56

- ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І. Про чисельність повстанців у воєнній окрузі 4 “Говерля” 68

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- БОДНАРЮК Б.М. Формування характерних рис і традицій в літературі
Візантії у IV - першій половині V ст. 75

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ 87**ДО УВАГИ АВТОРІВ 89**

На обкладинці: С.1 - Всіхсвятська церква у м. Ромни Сумської області (Україна). Побудована у 1866-1873 рр. за проектом архітектора В Червінського. Споруда виконана у класичному стилі з елементами візантійського романтизму. Фото *Т. Лелюх* (2015 р.);
С.4 - Борисфен - найдавніша грецька колонія у Північному Причорномор'ї. Заснована у VII ст. до н.е. Нині залишки міста знаходяться на о. Березань Миколаївської області (Україна). На фото - фрагмент вулиці із залишками жител. Розкопки 2015 р. Фото *О. Приня* (2015 р.)

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY. SOURCES STUDY

- KUDINOV DMITRO. Strike Movement of Ukrainian Peasantry at the Beginning of the 20th century: Historiographical Review 5

- DANYLENKO SVIATOSLAV. "Tax system" and "tax policy" in Ukrainian SSR in 1920s.: historiographical and methodological discourses 19

- PRYN MARINA, PRYN OLEXANDR, DEGTYAREV SERGEY. Correspondence Between the Academician Evgeny Fedorov and Tsou Yi-Hsin: Materials to the History of Latitude Investigations 33

HISTORY OF UKRAINE

- KONSTANTIN K. VASYLYEV, ARNIS VIKSNA. The Ukrainian Poet K. Bililovsky as a Doctor 42

- VLASENKO VALERY. Conservative Hetman Environment of the Interwar Ukrainian Emigration in the Southeast Europe (1918-1939) 56

- ILNYTSKY VASYL. On the Number of Insurgents in Military District-4 "Hoverla" 68

WORLD HISTORY

- BODNARIUK BOHDAN. Formation Characteristics and Traditions in Literature Byzantium IV - First Half of V Centuries 75

REVIEWS. BIBLIOGRAPHY 87

TO THE AUTHOR'S ATTENTION! 89

On the cover: P.1 - All Saints Church in Romny (Sumy region, Ukraine). Built in 1866-1873 years by the architect Chervinsky. The building is made in classical style with elements of Byzantine romanticism. Photo by *T. Lelyuh* (2015);

P.4 - Borysphenes - the oldest Greek colony in the northern Black Sea coast. Founded in VII. B.C. Today, remnants of the city located on the island of Berezan (Mykolayiv region, Ukraine). In the photo - a fragment of the street with the remains of dwellings. Archaeological excavations conducted in 2015 Photo by *O. Pryn* (2015)

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 94(477):323.3:63-051:323.25«1900-1916»

КУДІНОВ Д.В.Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**СТРАЙКОВИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ
СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД**

Аналізуються погляди істориків на природу, класифікацію й статистику страйків селянства України початку ХХ ст. Відзначається вагомий внесок у розробку даного питання радянських дослідників А. Буцика, П. Котлова, П. Кудлая, М. Лещенка, Ф. Лося, О. Михалюка, Н. Мірза-Авакянц, І. Реви, Л. Сенчакової, А. Шестакова. Встановлюються відмінності в поглядах науковців на типологію страйків, їхню етапність, висування їх учасниками вимог, підрахунки кількості страйкових виступів, штрейкбрехерство, боротьбу “своїх селян” проти “приходьок” тощо. Розглядається стан вивчення дослідження теми страйкового руху українського селянства в історіографії.

Ключові слова: страйк, страйк сільськогосподарських робітників, страйк селян, аграрний страйк, організований страйк, страйковий рух, поміщик, економія, робітники, Перша російська революція.

DMYTROV. KUDINOVKyiv National University named after Taras Shevchenko,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**STRIKE MOVEMENT OF UKRAINIAN PEASATRY AT THE BEGINNING OF THE
20th CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW**

Historians' views on the nature, classification and statistics of peasant strikes in Ukraine at the beginning of the 20th century are analysed. The author distinguishes wighty contributions into the study of the current issue made by Soviet researchers A. Bucyk, P. Kotlov, P. Kudlai, N. Leshchenko, F. Los, A. Mykhailiuk, N. Myrza-Avakians, Y. Reva, L. Senchakova, A. Shestakov, as well as by the contemporaries of the revolutionary events P. Maslov, L. Kleinbort and by the representatives of modern historiography E. Herasymenko, D. Liukshyn, Iu. Prysiashniuk. The differences in scientists' visions of the next questions are specified: strikes typology, their stages, reference of this struggle type to “the first” or “the second social wars in the countryside”, making claims, estimations of the quantity of strike acts, strikebreakers, conflicts in peasant environment amid anti-landlords war (the struggle of “friend peasants” against so called “prykhodky” (foes) and, finally, the notion of “peasant strike” itself. Moreover, special emphasis is put on the development of the classification of rural strike movement by N. Leshchenko: active and passive, strikes of the first and the second social wars, strikes against pomeshchiks and kulaks, strikes of regular labourers, against peasants and peasant proletarians and peasants altogether. Considerable attention is paid to the understanding of the organized strike phenomenon, manifested in the appearance of the actions managing bodies, making sound and deliberate claims with a written notice to the administration of the economies, in united actions of labourers and nonviolence. Notably, the dynamics of the accumulation of information about Ukrainian peasants' participation in strike movement experienced an exponential growth. The estimations of I. Reva who approximated the final amount to 3000 facts of work stoppage (including repeated actions) is considered the most complete.

The article also addresses the state of historiographical knowledge on the issue of strike movement of Ukrainian peasantry, mainly in coverage of Soviet authors. It detects insufficient level of generalization and extensiveness of the problem study as well as its fragmentary and superficial character, apart from the work of M. Simonova.

Keywords: *strike, strike of agricultural workers, strike of peasants, agrarian strike, organized strike, pomeshchik, economy, labourer, The Revolution of 1905.*

КУДИНОВ Д.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ЗАБАСТОВОЧНОЕ ДВИЖЕНИЕ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ

Анализируются взгляды историков на природу, классификацию и статистику забастовок крестьянства Украины начала XX в. Отмечается весомый вклад в разработку данного вопроса советских исследователей А. Буцька, П. Котлова, П. Кудлая, Н. Леценко, Ф. Лося, А. Михайлюка, Н. Мирза-Авакянц, И. Ревы, Л. Сенчаковой, А. Шестакова. Устанавливаются отличия во взглядах ученых на типологию забастовок, их этапность, выдвижение их участниками требований, подсчеты количества стачек, штрейкбрехерство, борьбу “своих крестьян” против т. н. “приходек”. Рассматривается историография исследования темы забастовочного движения украинского крестьянства.

Ключевые слова: *забастовка, забастовка сельскохозяйственных рабочих, забастовка крестьян, аграрная забастовка, организованная забастовка, помещик, экономия, рабочие, Первая русская революция.*

Відносно новою формою селянського руху початку XX ст. були сільськогосподарські (аграрні) страйки – засіб ефективної боротьби з поміщиком. Нині в історичному дискурсі є актуальною проблема визначення загальної ролі страйків, їхньої типологізації та усвідомлення поняття “організований аграрний страйк”.

Прикметно, що в історіографічних оглядах з питань дослідження селянського руху та революції 1905-1907 рр. сільськогосподарські страйки, як один з напрямів селянського руху, фактично не виділені в окрему дослідницьку проблему. В ряді історіографічних праць, щоправда, міститься оцінка авторських міркувань щодо масштабу, ролі та характеру страйкової боротьби українського селянства. Зокрема, в роботах радянських істориків М. Лещенка та М. Ліщенко однотипно охарактеризовані оцінки страйкового руху його сучасниками. Критикувався розгляд страйкових виступів як одноманітної форми боротьби селянства без виокремлення руху наймитів, підкреслення вагомої ролі середняків в розгортанні та керівництві страйками, а не бідноти, спрямування страйкових виступів виключно проти поміщиків тощо [27, с. 79-80; 32, с. X-XIII]. Натомість аналіз страйків вже радянськими науковцями в історіографічних нарисах до 1991 р. представлений дуже бідно. Типовим в даному відношенні є огляд фахової літератури Л. Сенчакової, яка лише побіжно згадала спеціалізоване дослідження М. Лещенка, відзначивши обґрунтування ним етапів страйкових виступів за допомогою статистичного методу, визначення їхньої соціальної спрямованості та кількості учасників [47, с. 59].

Більш детально дослідження селянських страйкових виступів розглянуті М. Симоновою. Історіограф акцентувала критику істориками “дрібнобуржуазної” чи “меншовицької” характеристики природи селянських “забастовок”, звернення науковців до статистичного методу їх підрахунку по країні, до з’ясування по регіонах частки страйків серед усіх форм селянського руху, до виявлення порайонних відмінностей “рівню класової зрілості сільськогосподарських робітників”, розробку типології протестів наймитів в межах

проблеми співвідношення першої та другої соціальних воєн, репрезентацію соціального складу страйкарів, визначення ознак організованого протікання страйків, їх поєднання з політичними за змістом виступами селянства до повстань включно. Однак в даному огляді виявилася майже відсутньою українська проблематика, що призвело до помилкового висновку про одиничність робіт, присвячених “як виступам [страйкарів] в окремих районах, так і історії найбільших страйків” [48, с. 219-222]. Такий силіогізм пов’язаний з відсутністю включення авторкою в аналіз україномовних публікацій з загальної проблематики селянського руху й окремо страйкових виступів у Наддніпрянщині (наприклад, праця І. Реви).

Певною мірою розгляд радянської історичної літератури, в якій висвітлювалася страйкова боротьба українського селянства, представлений вже в новітній вітчизняній історіографії. Зокрема, С. Євсеєнко проаналізував змістові компоненти досліджень сільських страйків радянськими істориками В. Замковим, М. Лещенком, В. Сарбеем і А. Шестаковим: поділ виступів на сільські й сільськогосподарські страйки, виявлення відмінностей між ними, розбіжності статистики страйкового руху [12, с. 79, 123-124]. Стисла характеристика оцінки страйкових виступів у селі в працях І. Флеровського та Й. Щербини міститься й в дисертації О. Герасименко [6, с. 16, 22].

Фрагментарність історіографічного висвітлення теми страйкового руху українського селянства за понад столітній період його вивчення істориками обумовлює предметний дослідницький інтерес і, відповідно, мету даної публікації – визначити та проаналізувати основні вузлові проблеми страйкового руху в українському селі початку ХХ ст. Реалізація вказаної мети передбачає ознайомлення з питаннями класифікації сільських страйків, критеріальних ознак організованого страйку, внутрішньоселянських конфліктів на тлі антипоміщицьких виступів наймитів, наявними підрахунками страйків, а також герменевтики поняття “сільськогосподарський страйк” тощо.

Поняття “сільський (аграрний, сільськогосподарський) страйк”, попри свою сучасну категоріальну ясність (колективне припинення робітниками робіт з метою примусити власників сільськогосподарських підприємств до виконання заявлених економічних вимог), в умовах початку ХХ ст. набував набагато більшого змістовного значення, оскільки часто отримував характер протистояння поміщика та всього “миру”. А. Буцик прямо охарактеризував селянські страйки як своєрідну форму бойкоту поміщика з метою його виживання з землі [2, с. 167]. С. Ткаченко – як наймасовішу, відкриту та найбільш організовану форму боротьби, що відігравала роль каталізатора боротьби селянства проти поміщиків та самодержавства [49, с. 50]. М. Лещенко й О. Герасименко – як колективну відмову сільських пролетарів і селян від роботи та висунення ними поміщикам, куркулям та уряду економічних і політичних вимог. Крім цього, в цих авторів показниками аграрного страйку фігурують і загальні критерії селянського виступу – порушення громадського порядку, встановленого панівними верствами, державним законом, в яких беруть участь більш або менш значні маси трудящого населення кількістю 15 і більше осіб [6, с. 60; 31, с. 208].

Червоною лінією скрізь роботи з історії селянського руху в Україні проходить думка про те, що страйки були одним із засобів (нерідко провідним) “викурення” поміщика. На Поділлі, де проблема малоземелля була найболючішою, “селяни, – на думку І. Зозулі, – страйковою боротьбою намагалися створити такі умови, при яких поміщики та великі орендарі не мали б змоги вести господарство і змушені були залишити землю селянам” [16, с. 39].

У характеристиці сільських страйків радянська історіографія робила наголос і на їх “промисловому” походженні – запозиченні даної форми боротьби від міських робітників, а також на підштовхуванні селян до припинення робіт в економіях з боку агентів осередків

лівих партій. Так, П. Кудлай у появі страйків вбачав саме наслідок політичної агітації – наче вони почалися через поширення по селах листівок, а також виступи міських робітників [25, с. 99-100]. Те саме вказував і В. Кудь на прикладі зв'язку страйків працівників Житинського цукрового заводу та цукрової плантації Потоцького в 1915 р. [26, с. 163]. Впливом робітничого руху пояснив звернення до страйку 16 дівчат у Снетинській економії княгині Лівен у травні 1905 р. П. Котлов [22, с. 88]. Зрештою, Л. Сенчакова, з посиланням на аналіз хвилі сільських страйків з боку подільської губернської адміністрації, теж пов'язала страйки подільських селян 1905 р. з підйомом робітничого руху [47, с. 61]. В новітній історіографії така точка зору піддається сумніву. Зокрема, С. Євсеєнко наголошує на тому, що широко вживана оцінка істориків про вагомий вплив робітничого руху на появу та характер страйкової боротьби селянства до кінця радянського історіографічного періоду так і залишилася суперечливою та бездоказовою [12, с. 129]. Водночас вагома роль партій в роздмухуванні страйкових виступів у селі не підлягає перегляду.

Новітня історіографія у баченні природи сільського страйку окрім його формальних ознак виокремлює і мотивуючу сторону. “Аграрність” багатьох селянських страйків дає привід історикам дивитися на дану форму селянського руху з точки зору селянської ідеології “землі”. Зокрема, Д. Люкшин, виходячи з позицій концепції “етики виживання”, в особливостях проведення сільських страйків вбачав прояви не стільки економічних та соціальних інтересів наймитів, скільки конфлікт селянського традиціоналізму та ринкової моралі дідачів. Нехтування “етикою виживання” поміщиком викликало опір усіх мешканців села. Звідси поява таких особливостей опору, як наполегливість, згуртованість, жорсткість позиції відносно штрейкбрехерів та чужаків, яким традиційна етика забороняла втручатися в конфлікт селян зі “своїм” паном [35, с. 54-55]. Тож для прецеденту страйку потрібні були особливі умови, які входили в протиріччя із селянською мораллю. Такий підхід є цілком вірним особливо до страйків передреволюційної доби (до 1905 р.).

Бажання аграріїв засобами страйку забрати в поміщиків землю або досягти проміжних цілей (покращення умов оренди, праці), обмеженість виступу силами наймитів чи розширення його фронту до всього “миру”, специфіка ставлення до “чужих” робітників внесли в історіографію питання про необхідність класифікації аграрного страйкового руху. А. Буцик за її основу взяв ступінь послідовності відстоювання наймитами своїх вимог, виділивши дві групи страйків: 1) виступи, під час виникнення яких працівники висували адміністрації економії вимоги; у випадку відмови вони кидали роботу і розходилися по домівках; 2) виступи, що супроводжувалися відстороненням всіх працівників від робіт, у тому числі прийшлих наймитів. Цей тип страйку А. Буцик вважав “більш глибокою за суттю” формою виступу [2, с. 185].

В. Іванушкін виокремив страйки активні й пасивні. До пасивних страйків він відніс виступи, учасники яких обмежувалися висуванням вимог власникам та припиненням робіт до моменту розв'язки конфлікту. Активні супроводжувалися боротьбою проти штрейкбрехерства та “приходьок”. Продовженням цих форм виступів міг бути, за його спостереженням, вихід селян до роботи після задоволення своїх вимог, але на тих умовах, які вони самі для себе встановили [18, с. 68-69].

Зовсім інше бачення змісту активних та пасивних страйків знаходимо в працях М. Лещенка. Ознаками активної форми він назвав зняття з робіт односельців, заборону адміністрації маєтків наймати робітників з інших населених пунктів, розправи зі штрейкбрехерами, сутички з поліцією та військами. Ознаками другої – ті самі, що і у В. Іванушкіна: висування перед поміщиком чисто економічних вимог, мирне протікання протесту. За підрахунками М. Лещенка, співвідношення активних страйків до пасивних можна представити як 4/5. Спочатку селяни зверталися до пасивного страйку і вже

потім їхня боротьба набувала більш активних, наступальних форм: на початковій стадії наймити припиняли роботу і висували перед економією вимоги; на другій, коли адміністрація відповідала відмовою, селяни вже цілою громадою знімали з робіт працівників; третя стадія приймала форму італійського страйку, що, за умов згуртованих дій страйкарів, примушувало поміщиків задовольняти їхні вимоги. У протилежному випадку страйкарів розганяли силою [28, с. 128-133; 29, с. 121].

Пізніше історик значно переглянув власну класифікацію, запропонувавши поділяти страйкові виступи на страйки без зняття та зі зняттям робітників, на страйки “першої” та “другої” соціальних воєн, спрямованих проти поміщиків і сільських підприємців відповідно. А за основними ознаками – на страйки постійних робітників, страйки одних селян і страйки сільських пролетарів за участю селян. Страйки постійних робітників він відніс до проявів “другої соціальної війни” (спрямовані проти капіталістичної експлуатації, що супроводжувалися виключно тактичними пролетарськими вимогами). Решта виступів відбувалася на тлі “першої соціальної війни” і приймала переважно аграрний характер (селяни, окрім збільшення зарплати, таким чином домагалися покращення умов оренди, відновлення сервітутних прав і навіть перерозподілу поміщицьких ґрунтів) [31, с. 205-223].

Запропонована М. Лещенком класифікація доповнювалася науковцями наступними характеристиками: організованість-неорганізованість, малочисельність-багаточисельність, з пролетарськими, аграрними чи змішаними вимогами. Враховувалася також географія поширення даного типу спротиву [43, с. 83-98; 47, с. 59; 53; 55, с. 76-88].

Відносно розуміння організованості страйків між істориками не виникало однастайності через відсутність єдиних критеріїв таких виступів. Нерідко в якості їхнього показника служили чинники згуртованості протестувальників, вміння доводити страйк до переможного завершення. Однак дані властивості подавалися розсіяно в контексті аналізу кожного окремого виступу або їхньої групи. Більш концентровано це питання простежується в роботі А. Буцика, котрий ознаками організованості страйків назвав: 1) відсутність штрейкбрехерства; 2) наявність власне організаційних дій – вироблення переліку вимог на сільських сходах, визначення дати і часу початку виступу; 3) призначення уповноважених для переговорів з адміністрацією економії та обрання страйкових комітетів. До таких страйкомів могли входити від 3 до 10 і навіть більше осіб. Якщо у 1905 р. вони обмежувалися окремими організаційними функціями, а також питаннями матеріальної підтримки страйкарів, то в наступному році перебрали на себе функції вироблення вимог власникам, організації збору коштів на підтримку страйкарів, керівництва ходом страйку, боротьби зі штрейкбрехерством, координації страйків у різних населених пунктах. За сприяння політичних організацій вони об’єднувалися на повітовому рівні і координували свої дії [2, с. 187-188, 230-233]. Під виокремлені А. Буциком ознаки повністю потрапляє виступ селян низки сіл довкола економії “Товариства цукроварень “Городок”, описаний А. Зецкером: складання приговору про бажаний розмір оплати праці поденних і строкових робітників; ультиматум адміністрації економії; подолання штрейкбрехерства; дружня відмова від роботи жителів навколишніх сіл [14, с. 24-25].

Розгорнутий опис організованих страйків на прикладі виступів селян Правобережжя влітку 1906 р. подала Н. Мірза-Авакянц, відносно яких вона виділила два критерії: наявність взаємної угоди між селянами та самоорганізація. Це проявлялося у виробленні спільного плану дій селян та списку вимог до поміщика на сходах, розподілі обов’язків, переговорах з мешканцями сусідніх сіл про спільні дії або про їхнє утримання від роботи у “чужого” пана, запобіганні насильницьких дій до службовців економії та майна поміщика, взаємовиручці (створення продовольчих кас, зобов’язання заможників брати на роботу бідних на термін зупинки роботи в економії), зрештою, у виборах страйкових комітетів (сільських, волосних, повітових), що домовлялися між собою про

вироблення єдиної лінії боротьби. Непрямо істориком додавалася ще одна деталь – організованість страйків залежала від сторонньої допомоги партій [38, с. 48-50].

Наявність страйкому, як ознака організованого виступу селян, показана П. Котловим в описі виступу селян у с. Великі Буремки Золотоноського повіту восени 1905 р. Орган самоуправління спротивом сільськогосподарських робітників фактично перетворився на революційний провід усіх тутешніх селян, який обороняв, насамперед, їхні земельні інтереси. Чисто економічні засоби боротьби поєднувалися з традиційним арсеналом засобів впливу на поміщика. У випадку з виступом страйкарів економії “Товариства Пальміра” в грудні того ж року П. Котлов продемонстрував, як далеко могли сягати цілі їхніх провідників. Місцевий страйком загалом домагався відсторонення чинної адміністрації та управління маєтком [22, с. 112-113, 119].

В аналізі організованого типу страйку відзначалися психологічні та педагогічні аспекти. С. Дубина звернув увагу на те, що злагоджені акції страйкарів супроводжувалися особливою конфігурацією міжособистісних відносин: в наймитів вироблялися елементи пролетарської ідеології, що суперечили селянському індивідуалізму та обмеженості, – емпатія та гостре переживання несправедливості. Саме ці почуття штовхали їх до протесту й зумовлювали солідарні дії [10, с. 22].

Визначенню типу організованого страйку сприяє розуміння його протилежної форми. Однією з ознак стихійності селянських страйкових виступів називалося зняття в економіях з робіт прийшлих робітників. Вигнання “чужих”, справжня ворожнеча між селами за роботу А. Буциком коментувалася як виключно негативне явище, що заважало консолідації зусиль страйкарів. Спричинялося воно, на думку історика, доведенням селян до того жебрацького стану, коли робота на “свого” поміщика ставала єдиним засобом до існування [2, с. 275]. Подібну оцінку знаходимо в М. Ліщенка: прояви низької свідомості селянства зумовлювалися їхнім злиденним життям; наймитам було легше відсторонити конкурентів по ринку праці, ніж солідаризуватися з ними задля досягнення спільних інтересів [33, с. 76]. Такі дії, на думку О. Живолупа, лише послаблювали загальний фронт антипоміщицької боротьби [11, с. 211]. На прикладі серії страйків у Кагарлицькому маєтку в травні 1905 р. М. Лещенко показав, як вони переростали у справжню гоббсівську “боротьбу всіх проти всіх”: розрізнені виступи страйкарів різних сіл проти одного і того ж власника переростали в гострі конфлікти між ними. У результаті зламати опір кількох тисяч страйкарів виявилось нескладно [28, с. 135-137].

Однак у розбраті сільських пролетарів далеко не всі дослідники бачили ознаки неорганізованості. Деякі історики початкового і повоєнного періодів радянської історіографії загалом були схильними не драматизувати це явище, вважаючи його цілком нормальним в умовах гострої боротьби селянства за своє фактичне виживання (“зайшли робітники” намагалися зірвати селянські виступи), необхідною умовою для боротьби зі штрейкбрехерами та дотримання порядку [5, с. 138-140; 17, с. 85; 21, с. 218-219; 38, с. 20-21; 40, с. 28-29; 51, с. 59-60; 56, с. 184]. Водночас протистояння виступу з боку сільських “скебів” не завжди було пов’язане з конфліктом інтересів “місцевих” і “чужих”. П. Котлов навів зразковий приклад фактичного зриву страйку 30 червня 1905 р. в економії Капністів (с. Пузикове Кременчуцького повіту) “своїми” ж односельцями, які піддалися вмовлянням з боку управляючого не пристаючи до бунтарів. В результаті, з 250 робітників страйк продовжили лише 40 [22, с. 89].

В описаному випадку зачинателями виступу стали саме поденники, які намагалися підштовхнути до спільного виступу й строкових. Те, що П. Котлов залишив без належної уваги, помітила Н. Мірза-Авакянц, яка в аналізі соціальної ситуації страйку визначила ролі аграріїв наступним чином: рішуче виступали поденники чи тимчасові працівники з місцевих селян, які складали, як правило, переважну більшість робочих рук економії;

строкові робітники з місцевих відсторонювалися від робіт, залишаючись при цьому осторонь страйку (приєднувалися до протестувальників лише за рішенням товариства, якщо воно дотримувалося лінії на тотальну боротьбу з поміщиком); прийшли робітники опинялися в найневигоднішому становищі – “приходьок”, які сприймалися місцевими в якості реального гальма для досягнення поставлених товариством цілей. Їх могли побити і вигнати, через що вони втрачали заробіток. Історик у ситуації конкурентної боротьби, проте, не закріплювала негативну роль виключно за тією чи іншою групою селянства. Усі вони ставали жертвами конкурентної боротьби, що, з одного боку, нав’язував аграрний капіталізм, а з іншого, зумовлювалося архетипами кріпацького минулого – “наш”-”чужий” пан, мрії про земельне збагачення до колишньої вотчини, де гнули спина їхні батьки та діди [38, с. 47].

Однак далеко не завжди страйки зі зняттям “приходьок” відбувалися з таким негативним контекстом. П. Маслов наводив приклад злагодженого виступу селян Могильовського та Углицького повітів у 1905 р. Зняття робітників з робіт виступало в якості маневру, який був на руку наймитам, оскільки вони звільнялися тим самим від своїх обов’язків за угодами з адміністрацією економії. Намагаючись уникнути введення до села військ, селяни стежили, щоб під час страйку не було насилля, розставляли караул і влаштовували обходи з метою недопущення потрав, а також посиляли робітників для годівлі худоби. Подібні варіанти організації страйків описали О. Гора, П. Котлов, О. Олійник і І. Рева [22, с. 89-90; 37, с. 218; 39, с. 60; 46, с. 40].

Автор даної праці серед парних конструкцій існуючих типологій сільськогосподарських страйків – без і зі зняттям робітників, з пролетарськими й аграрними вимогами, стихійними (слабоорганізованими) й організованими – запропонував брати за основу саме останню групу. Ознаками організованості він назвав солідарні дії страйкарів (одна справа боротися зі штрейкбрехерством усередині однієї групи, інша – виганяти “чужих” робітників, що підміняло боротьбу з власником на конкурентну ворожнечу між сусідніми селами), створення страйкому, який повинен був виконувати не лише одні функції групи парламентарів, а справжнього мозкового центру виступу, залученням до страйку партійних агентів. Такі страйки підвищували культуру самого виступу (правильно влаштовані органи самоорганізації страйкуючих, прагнення до цивілізованого вирішення конфлікту, угамування конфліктів між місцевими і прийшлими робітниками, намагання лідерів спертись на обидві групи працівників під час виступу, забезпечення порядку, висування чітких і доступних для виконання вимог). Прикладом цьому може служити виступ селян с. Жуки Полтавського повіту, які разом із “приходьками” висунули виважені вимоги у письмовій формі, обрали страйком, що знаходився під впливом УСДРП, встановили суворий порядок. Виступ завершився перемогою жуківців – власник економії змушений був піти на поступки, а окружний суд виправдати всіх засуджених за керівництво страйком [7, арк. 79, 101; 8, арк. 14; 24, с. 100]. Виступ жуківців відбувався в другий рік революції, коли відчувалося в порівнянні з 1905 р. помітне зростання свідомості, солідарності та організованості в діях сільських страйкарів, що відзначив в розгляді низці переможних страйків на Полтавщині (у тому числі тих, що відновлювалися після збройного придушення першого акту конфлікту) і П. Котлов [22, с. 168-183].

До організованих можна віднести і т. зв. “політичні страйки”, про які відносно низки виступів наймитів Поділля наприкінці 1905 р. писали А. Зецкер й І. Зеленюк, а щодо селян Київщини – В. Іванушкін. Ці акти під демократичними гаслами поєднувалися з мітингами та політичними сходами, ухваленням рішень про вступ до Всеросійського селянського союзу, конфіскацією поміщицького майна тощо [13, с. 23; 14, с. 39; 16, с. 74]. Проте навряд чи самі страйки можна тут виокремлювати в названу підгрупу. Зупинка роботи була просто одним з інструментів досягнення мети: селяни, керовані місцевими

осередками Селянського союзу та інших політичних організацій, з метою тиску на уряд зверталися до всіх доступних їм засобів боротьби, у тому числі і до страйків.

У пореволюційний час страйки організованого типу вже не відбувалися, що можна пояснити зникненням сільських груп політичних партій. Ф. Лось та О. Михайлюк відмічали, що загальними рисами страйкових виступів цього періоду були стихійність, економічний характер, часті випадки штрейкбрехерства і зняття з робіт в економіях “чужих” робітників [34, с. 169-172]. Втративши сподівання в такий засіб добитися витиснення поміщика з землі, селяни, показував М. Демченко, висували вимоги чисто пролетарського характеру: підвищення оплати, поліпшення умов праці, ввічливого ставлення до них з боку адміністрації [9, с. 243].

Сільськогосподарські страйки, хоча і приводилися в рух ланцюговою реакцією, все одно залишалися обмеженими в географії свого поширення виступами. Страйк зрідка виходив за межі маєтку або його району, в чому Ю. Присяжнюк бачить прояви організаційної культури селянства, його замкнутість на локальних проблемах [41, с. 314]. Вочевидь, дана риса є одним із пояснень відмінностей протікання страйків у різних регіонах України. До решти варто додати особливості економічного життя губерній, рівень залежності селянства від роботи в економіях, малоземелля, близькість промислових центрів з організованим та протестно налаштованим пролетаріатом, пропаганду партій тощо.

Цікавим елементом дискусії про природу страйків є бачення їх в якості аграрної, пролетарської чи змішаної за вимогами та суттю форми селянського руху. Зокрема, А. Шестаков розмежував селянські виступи та власне страйки наймитів, визнавши за останніми “зовсім самостійне явище” і чисто пролетарську форму руху (“як за характером, так і за тими групами “сільського населення”, які в ньому брали участь”), хоча і не заперечував зв’язок сільськогосподарських страйків та селянських виступів [54, с. 6]. В. Кудь, поглиблюючи вивчення цього питання, запропонував поєднати за соціальною спрямованістю ці два типи страйків, вважаючи, що саме “переплетіння елементів першої і другої воєн” правильно відповідає змісту страйкових виступів на Волині, які досліджував історик [26, с. 131-132]. Більш розгорнуто ця думка висловлена Л. Сенчаковою. Поділивши сільські страйки за складом учасників на три групи (виступи сільськогосподарських робітників, селян, наймитів і селян), вона поєднала кожен з них зі спрямованістю, відповідно, проти капіталістичної експлуатації (друга соціальна війна в селі), за зміну орендних умов, за поліпшення умов праці і землекористування (обидві віднесені істориком до першої соціальної війни). В іншому місці своєї роботи Л. Сенчакова, ніби поправляючи вище сказане, вказувала, що учасники аграрних страйків насправді йшли далі цих вимог, добиваючись повного витиснення поміщиків з землі [47, с. 59-60, 62].

Оригінальністю відзначається бачення сільськогосподарських страйків Л. Клейбортом, котрий загалом у страйкових виступах не бачив аграрної основи. Страйки селян-орендарів, селян-наймитів, прийшлих робітників, аграріїв, які залишилися на своєму клаптику без допоміжного заробітку в економії, що їм відмовила у працевлаштуванні, – усе це “один економічний полюс” проблеми, відкритий (коли виставляються чисто пролетарські вимоги) чи “прихований” (коли виставляються вимоги надання роботи, забезпечення гарантій від посягань на неї) вид робітничого руху, оскільки наймити – “ті самі робітники, тільки в шкурі селян” [20, с. 28].

Інші історики навпаки виступили проти “пролетаризації” сільських страйків чи навіть їхнього поділу на два типи. Зокрема, Т. Шанін упевнений, що страйки, не дивлячись на зміст конкретних вимог до власника/орендаря з боку наймитів, мали виражений аграрний і водночас общинний характер. Страйк, як правило, не був справою однієї

лише групи найманих працівників, а стосувався всього “миру”. Звідси і характерні особливості такої форми виступу, як громадське керівництво виступом, ухвалення приговорів з вимогами до власників на сільському сході, взаємозв’язок домагань підвищити заробітну плату та знизити орендну ренту [52, с. 151-152].

Подібні розбіжності пояснюються, передусім, регіональними відмінностями сільськогосподарських страйків. Так, Н. Мірза-Авакянц пропонувала спрощено підходити до їхнього районування, виходячи не стільки з характеру вимог страйкуючих селян, скільки з оцінки самозабезпечення їхнього господарства, розмірів землі. У такому випадку виходило, що для Правобережжя були притаманні “пролетарські”, а для Лівобережжя і Півдня – “аграрні” страйки [38, с. 28]. Таке ж розмежування віднаходимо у В. Качинського з тією різницею, що другий тип страйків він кваліфікував як “орендні”, себто спровоковані бажанням селян добитися зниження вартості оренди землі і одночасно боротьбою з великим орендарем [19, с. 62-63], що, звичайно, не дає точного пояснення характеру подібних виступів.

У регіональних дослідженнях одні історики аргументовано або уможливно вказували на панування пролетарських за суттю страйків, інші відстоювали аграрний характер виступів. Більшість дослідників все ж таки погоджувалася з їхнім змішаним характером. Так, Б. Зільberman і О. Максимов щодо Донбасу виділяли виключно пролетарські за формою страйки: тут сільські страйкарі переймали атрибутику робітничих виступів – підіймали червоні знамена, влаштовували демонстрації [15, с. 253; 36, с. 43]. О. Герасименко до післяреволюційного періоду для Лівобережжя визнає за ними переважно пролетарський характер, оскільки вони “спричинялися переважно мізерною заробітною платою та нестерпними умовами праці”. При цьому науковець визнавала, що для періоду Першої російської революції у вимоги страйкарів цього ж регіону впліталися питання аграрного характеру – здавання землі в оренду, зменшення орендної плати, що також відмітили Ю. Вовк і П. Кудлай [4, с. 114; 6, с. 117, 147; 25, с. 107-108]. Той факт, що страйки “робітничого типу” мали двозначний сенс, стверджував і В. Качинський. Звідси і витікало пояснення чому в страйках брали участь не лише працівники економій, а й селяни-хазяї [19, с. 35]. Наявність одночасно пролетарських і аграрних вимог у страйках подільських селян визнавав І. Пшук [42, с. 10-14, 22-26, 28-29]. Аграрні страйки в меншій мірі були притаманні для Півдня, проте вони траплялися і тут. М. Ліщенко описував серію страйків в Ананьєвському і Мелітопольському повітах, де селяни висували поміщикам не лише вимоги збільшення оплати праці, але й пониження орендних цін до 6 і 4,5 руб./дес. відповідно [33, с. 58-59]. Актуальність змішаної форми страйкових виступів для Київщини відзначали А. Буцик і В. Іванушкін. Найчастіше селяни переслідували під час страйку одразу дві мети: їхньою програмою мінімум було покращення умов праці та підвищення платні або добитися поступок у користуванні орендованою землею та пасовиськами, максимумом – позбавитися поміщика навіки [1, с. 34-35; 18, с. 72-74].

Районування страйкових виступів, зауважували історики, було цікавим не лише з точки зору превалювання тих чи інших форм, які він приймав, але й географією розцінок вимог. Так, у Сквирському повіті в 1903 р., показував М. Лещенко, селяни домагалися підвищення оплати до 1 руб. при середніх розцінках оплати праці 30 коп. жінці за день роботи на буряках, 34 коп. чоловіку за молотьбу, 47 коп. під час жнив [3, с. 244; 28, с. 78]. На Поділлі, зазначали І. Зозуля і В. Тотоміанц, “селянський тариф”, залежно від районів губернії, коливався в межах 50 коп.–1,5 руб. Загалом у більшості місцевостей Поділля страйки відбувалися під гаслом “плата 1 рубль на день”. А наступного року загальноприйняті вимоги підвищилися до 1,5-2 руб. [16, с. 64, 106-107, 125; 50, с. 178-179].

Історію з подільським “карбованцем” дещо прояснюють коментарі А. Зецкера, І. Реви та В. Тотоміанца. Селяни м. Солобоковець Ушицького повіту у березні 1905 р. на сході ухвалили присуд про те, що ніхто з членів товариства не найматиметься на роботу у місцеву економію менше ніж за 1 руб. у день для дорослого робітника і за 50 коп. – для робітниці. Припустимо, поштовх “карбованцю” був даний ззовні. Зокрема, А. Зецкер наводив текст торішньої листівки Кам’янецької організації РУП, що закликала “змовитися село з селом, волость з волостью” і гуртом виставити панам вимогу платити 1 або 1,5 руб. Такий розрахунок, на думку І. Реви, свідчив про реальну оцінку прожиткового мінімуму малоземельних селян, бо інакше вони “жити не могли, одержуючи таку мізерну плату за свою працю”. У ярмаркові дні ця норма стала переказуватися селянам сусідніх сіл за прикладом власників маєтків, котрі тут же на торгах оголошували ціни на продовольчі товари. Ухвала попереджала, що селяни, які порушуватимуть оголошене рішення, будуть покарані громадою. Дане колективне зобов’язання вплинуло на підтримку селянами даної ініціативи в інших місцях. За підрахунками В. Тотоміанца, рух за “карбованець” охопив не менше 110 сіл Поділля, а й згодом перекотився на територію Київщини та Волині [14, с. 16; 45, с. 79; 50, с. 178-179].

У тих регіонах України, наголошували історики, де страйковий рух не набував масових форм і де селяни меншою мірою залежали від роботи у панських економіях, відповідно норма вимог протестувальників була нижчою. Зокрема, на Лівобережжі у 1905 р. селяни домагалися підвищення поденної плати лише до 60 коп. і зрідка до 1 руб. Щоправда, ці дані були дещо скореговані П. Кудлаєм, який показав, що на Чернігівщині на початку революції селяни добивалися збільшення оплати поденної праці до 1,2 – 1,5 руб. і навіть до 3 руб. [25, с. 100, 107; 53, с. 25]. Натомість у післяреволюційний період селяни виставляли більш помірні вимоги. Наприклад, на Волині, показував В. Кудь, у 1910 р. селянські “апетити” зменшилися в порівнянні з п’ятирічним минулим в кілька разів – вони домагалися за свою денну працю підвищення лише на 5 копійок – з 15 до 20, з 20 до 25 тощо. А в період Великої війни селяни загалом обмежувалися претензіями заміни натуральної оплати, введеної землевласниками з початком військових дій, грошовою [26, с. 123, 159-160].

Мабуть, найважливішою кількісною категорією страйків, до якої звертаються історики, є загальні відомості про їхню чисельність та відсоток, який вони посідали серед різних форм виступів, розподілені по регіонах і за сезонними змінами. Наприклад, навесні 1905 р. на Київщині страйки, за підрахунками І. Реви, були головною формою виступів, складаючи 93% від усієї кількості селянських виступів, а в цілому за 1905 р. – 69% [46, с. 39]. На Правобережжі, за підрахунками М. Лещенка і І. Реви, страйки становили 3/5 від усіх виступів. У той же час на Лівобережжі кількість страйків складала лише 7,6% [30, с. 210; 46, с. 43]. В абсолютних показниках до всього періоду Першої російської революції ця відмінність виглядатиме ще більш резонно. Усього в Україні за цей період, підводив підсумок М. Лещенко, відбулося не менше 2484 сільськогосподарські страйки, з них на Правобережжі – 2139 (86,1%), на Лівобережжі – 223 (9%), на Півдні – 122 (4,9%) [31, с. 219]. За уточненими даними І. Реви ці цифри виглядали дещо інакше: загалом відбулося 2775 страйків, з них у регіонах України (у тій самій послідовності): 2335, 246, 194 [45, с. 82]. Відмінність цих даних можемо пояснити, по-перше, різницею в кількості та комплекті джерел, які використовували історики, по-друге, відсутністю чіткого визначення поняття “селянський виступ” та кількості його учасників, по-третє, переливанням одних форм виступів в інші, що ускладнювало ідентифікацію чисто страйкових актів.

Отже, історичний дискурс теми сільськогосподарських страйків охоплював коло питань, пов’язаних з розумінням змісту даного методу боротьби, його класифікації,

виокремлення суттєвих ознак організованих, стихійних, пролетарських, аграрних і змішаних страйків, їхнього районування і підрахунку кількості страйкових виступів, з'ясування ролі страйків у загальному революційному русі як школи соціального та політичного виховання селянства. За весь період історіографії селянського руху суттєві зміни відбулися в плані методології підрахунків кількості страйкових виступів, негативізації прецедентів зняття "чужих" робітників, підкреслення ролі партій у влаштуванні страйків. Характерно, що проблема сільськогосподарських страйків не стала предметом гострих наукових суперечностей між істориками чи темою політичного дискурсу. Основні розбіжності полягали у визначенні природи страйків для тієї чи іншої місцевості в якості пролетарських, аграрних чи змішаних. Не підлягала сумніву ефективність страйкової боротьби селянства, його відповідність організованим формам робітничого руху, перспективі переростання страйків за умов загострення політичної ситуації в дії насильницького характеру.

1. Буцик А.К. Селянський рух на Київщині в 1906 р. / А.К. Буцик // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка. – 1955. – Т. XIV. – Вип. 6. – С. 19-44.
2. Буцик А.К. Крестьянское движение на Киевщине в революции 1905-1907 гг.: дис. ... канд. ист. наук / А.К. Буцик. – К., 1947. – 276+10 с.
3. В.В. Причины крестьянских выступлений 1905-1906 гг. // Вестник Европы. – 1911. – Кн. 1. – С. 220-245.
4. Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.І. Вовк. – Черкаси, 2002. – 184 с.
5. Гамрецький М.М. Революційний рух на Київщині в роки Першої світової імперіалістичної війни (1914-1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук / М.М. Гамрецький. – К., 1948. – 176 с.
6. Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні. (1900 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Герасименко. – Чернівці, 2008. – 285 с.
7. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 540, оп. 5, спр. 7, 355 арк.
8. ДАПО, ф. 540, оп. 5, спр. 14, 49 арк.
9. Демченко М.В. Робітничий рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.): дис. ... канд. істор. наук / М.В. Демченко. – К., 1959. – 348 с.
10. Дубина С.В. Положение сельскохозяйственного пролетариата Украины и его классовая борьба накануне Первой мировой войны (1910-1914 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 "История СССР" / С.В. Дубина. – Львов, 1985. – 24 с.
11. Живолуп Е.К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 году / Е.К. Живолуп // Труды кафедры марксизма-ленинизма ХГУ им. А.М. Горького. – 1956. – Т. 2. – С. 205-229.
12. Євсєєнко С.А. Революційні події 1905-1907 років в Україні в радянській історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.А. Євсєєнко. – Донецьк, 2005. – 245 с.
13. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії (За матеріалами Хмельницького обласного архіву) / І.С. Зеленюк // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – 1956. – Т. III. – С. 3-50.
14. Зецкер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зецкер. – Вінниця: Б. в., 1925. – 46 с.
15. Зильберман Б.Ф. Декабрьское вооруженное восстание 1905 года в Донбассе: дис. ... канд. ист. наук / Б.Ф. Зильберман. – К., 1948. – 297 с.
16. Зозуля І.А. Селянський рух на Поділлі в революції 1905-1907 років: дис. ... канд. іст. наук / І.А. Зозуля. – К., 1948. – 188 с.
17. Іванушкін В. Економіка селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / В. Іванушкін // Життя й революція. – 1925. – № 10. – С. 81-86.
18. Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 р. на Київщині: економічні передумови, зміст та наслідки / В. Іванушкін. – К.: Держвидавництво України, 1926. – 100 с.
19. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905-1907 / В. Качинський. – Полтава: Держвидавництво України, 1927. – Ч. I: Рік 1905. – 232 с.
20. Клейнборт Л. Движение сельскохозяйственных рабочих / Л. Клейнборт // Образование. – 1905. – № 9. – С. 16-31.
21. Козаченко А. Нариси з історії революції 1905-1907 рр. / А. Козаченко. – Х.: Пролетарій, 1926. – 291 с.
22. Котлов П.Е. Крестьянское движение на Полтавщине в Первой русской революции 1905-1907 гг.: дис. ... канд. ист. наук / П.Е. Котлов. – К., 1949. – 330 с.
23. Котлов П.Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905-1907 годах / П.Е. Котлов // Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 100-109.
24. Кудінов Д.В. Страйковий рух селянства Лівобережної України у 1905-1907 рр. / Д.В. Кудінов // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – 2010. – № XXX – С. 86-103.

25. Кудлай П.Д. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1906 рр.: дис. ... канд. іст. наук / П.Д. Кудлай. – К., 1953. – 314 с.
26. Кудь В.О. Селянський рух у Волинській губернії у період між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917): дис. ... канд. іст. наук / В.О. Кудь. – Львів, 1973. – 248 с.
27. Лещенко М.Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко // Історіографічні дослідження в Україні. – 1968. – № 1. – С. 76-94.
28. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 231 с.
29. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки Першої Російської революції / М.Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.
30. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 360 с.
31. Лещенко Н.Н. Стачки сельскохозяйственных рабочих и крестьян на Украине в период Первой русской революции / Н.Н. Лещенко // Из истории экономической и общественной жизни России. Сборник статей к 90-летию академика Н.М. Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С. 205-223.
32. Ліщенко М.О. Селянський рух на Півдні України під час революції 1905-1907 рр. / М.О. Ліщенко // Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук, випуск другий. – 1957. – Т. XXVI. – С. 45-83.
33. Ліщенко М.О. Селянський рух на Півдні України (Херсонська і північна частина Таврійської губернії) в революції 1905-1907 років: дис. ... канд. іст. наук / М.О. Ліщенко. – К., 1953. – XXIII+308 с.
34. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі, 1907-1914 / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.
35. Люкшин Д.И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д.И. Люкшин. – М.: АИРО-XXI, 2006. – 144 с.
36. Максимов О.М. Боротьба робітників Донбасу за союз з селянством у 1905 р. / О.М. Максимов / Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 36-48.
37. Маслов П. Крестьянское движение 1905–1907 г. / П. Маслов // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – СПб.: Общественная польза, 1910. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 203-282.
38. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – 71 с.
39. Олійник Л. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К.: Радянська школа, 1959. – 135 с.
40. Опалов В. 1905 год в Крыму / В. Опалов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 39 с.
41. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
42. Пшук І.О. Аграрний рух на Вінничині під час революції 1905-1907 років / І.О. Пшук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. – 1954. – Вип. 3. – С. 3-32.
43. Рева І.Н. Забастовочная борьба сельскохозяйственного пролетариата в Первой русской революции (на материалах Левобережной Украины) / И.Н. Рева // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 83-98.
44. Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. / І.М. Рева. – К.: Радянська школа, 1964. – 164 с.
45. Рева І.М. Сільськогосподарські страйки на Україні в 1905-1907 рр. / І.М. Рева // Український історичний журнал. – 1979. – № 3. – С. 78-82.
46. Рева І.М. Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905-1907 рр.) / І.М. Рева // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 37-44.
47. Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Л.Т. Сенчакова. – М.: Наука, 1989. – 262 с.
48. Симонова М.С. Крестьянское движение 1905-1907 гг. в советской историографии / М.С. Симонова / Исторические записки. – 1975. – № 95. – С. 204-253.
49. Ткаченко С.С. Страйкова боротьба робітничого класу України на етапі буржуазно- демократичних революцій (1905 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.С. Ткаченко. – Харків, 1997. – 178+38 с.
50. Тотомианц В.Ф. Формы аграрного движения / В.Ф. Тотомианц. – СПб.: Издание Н. Глаголева, 1906. – 205 с.
51. Флеровский И. Наша первая рабоче-крестьянская революция 1905 г. / И. Флеровский. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 122 с.
52. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907/1917-1922 гг. / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с.
53. Шестаков А.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. / А.В. Шестаков. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 88 с.
54. Шестаков А. Сельские рабочие – движущая сила революции 1905 г. / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1930. – Т. 18-19. – С. 3-13.
55. Шумилов М.Н. Движение сельскохозяйственных рабочих в 1905-1907 годах / М.Н. Шумилов // Вопросы истории. – 1955. – № 9. – С. 76-84.

56. Яременко А. Огляд селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / А. Яременко // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів / [за ред. В. Манілова та Г. Маренка]. – К.: Держвидавництво України, 1926. – С. 169-227.

References:

1. Butsyk A.K. Selyans'kyi rukh na Kyivshchyni v 1906 r. / A.K. Butsyk // Naukovi zapysky KDU im. T. Shevchenka. – 1955. – T. XIV. – Vyp. 6. – S. 19-44.
2. Butsyk A.K. Krest'yanskoe dvizhenie na Kievshchine v revolyutsii 1905-1907 gg.: dis. ... kand. ist. nauk / A.K. Butsyk. – Kyiv, 1947. – 276+10 s.
3. V.V. Prichyny krest'yanskikh vystupleniy 1905-1906 gg. // Vestnik Evropy. – 1911. – Kn. 1. – S. 220-245.
4. Vovk Yu.I. Ukrayins'ke selyanstvo v sotsial'no-ekonomichnyi strukturi suspil'stva na pochatku XX stolittya: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Yu.I. Vovk. – Cherkasy, 2002. – 184 s.
5. Hamrets'kyi M.M. Revolyutsiynyy rukh na Kyivshchyni v roky Pershoyi svitovoyi imperialistychnoyi viyny (1914-1916 rr.): dys. ... kand. ist. nauk / M.M. Hamrets'kyi. – Kyiv, 1948. – 176 s.
6. Herasymenko O.V. Selyans'kyi rukh na Livoberezhnii Ukraini. (1900 – lyuty 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / O.V. Herasymenko. – Chernihiv, 2008. – 285 s.
7. Derzhavnyi arkhiv Poltav's'koy oblasti (dali – DAPO), f. 540, op. 5, spr. 7, 355 ark.
8. DAPO, f. 540, op. 5, spr. 14, 49 ark.
9. Demchenko M.V. Robitnychyy rukh na Ukraini v period stolypins'koyi reaktsiyi (1907-1910 rr.): dys. ... kand. istor. nauk / M.V. Demchenko. – K., 1959. – 348 s.
10. Dubina S.V. Polozhenie sel'skokhozyaystvennogo proletariata Ukrainy i ego klassovaya bor'ba nakanune Pervoy mirovoy voiny (1910-1914 gg.): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 "Istoriya SSSR" / S.V. Dubina. – L'viv, 1985. – 24 s.
11. Zhivolup E.K. Krest'yanskoe dvizhenie v Khar'kovskoy gubernii v 1905 godu / E.K. Zhivolup // Trudy kafedry marksizma-leninizma KhGU im. A.M. Gor'kogo. – 1956. – T. 2. – S. 205-229.
12. Yevseyenko S.A. Revolyutsiyni podiyi 1905-1907 rokiv v Ukraini v radyans'kii istoriografii: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / S.A. Yevseyenko. – Donetsk, 2005. – 245 s.
13. Zelenyuk I.S. Revolyutsiynyy rukh na Podilli v period narodnoyi revolyutsiyi 1905-1907 rokiv u Rosiyi (Za materialamy Khmel'nyts'koho oblasnoho arkhivu) / I.S. Zelenyuk // Naukovi zapysky Kam'yanets'-Podil's'koho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu. – 1956. – T. III. – S. 3-50.
14. Zetsker A. 1905 rik na Podilli / A. Zetsker. – Vinnytsya: B. v., 1925. – 46 s.
15. Zil'berman B.F. Dekabr'skoe vooruzhennoe vosstanie 1905 goda v Donbasse: dis. ... kand. ist. nauk / B.F. Zil'berman. – Kiev, 1948. – 297 s.
16. Zozulya I.A. Selyans'kiy rukh na Podilli v revolyutsiyi 1905-1907 rokiv: dys. ... kand. ist. nauk / I.A. Zozulya. – Kyiv, 1948. – 188 s.
17. Ivanushkin V. Ekonomika selyans'koho rukhu 1905-1906 rr. na Kyivshchyni / V. Ivanushkin // Zhyttya y revolyutsiya. – 1925. – № 10. – S. 81-86.
18. Ivanushkin V. Selyans'kyi rukh 1905-1906 r. na Kyivshchyni: ekonomichni peredumovy, zmist ta naslidky / V. Ivanushkin. – Kyiv: Derzhvydavnytstvo Ukrainy, 1926. – 100 s.
19. Kachyns'kyi V. Selyans'kyi rukh v Ukraini v roky 1905-1907 / V. Kachyns'kyi. – Poltava: Derzhvydavnytstvo Ukrainy, 1927. – Ch. I: Rik 1905. – 232 s.
20. Kleynbort L. Dvizhenie sel'skokhozyaystvennykh rabochikh / L. Kleynbort // Obrazovanie. – 1905. – № 9. – S. 16-31.
21. Kozachenko A. Narisy z istoriyi revolyutsiyi 1905-1907 rr. / A. Kozachenko. – Kharkiv: Proletariy, 1926. – 291 s.
22. Kotlov P.E. Krest'yanskoe dvizhenie na Poltavshchine v Pervoy russkoy revolyutsii 1905-1907 gg.: dis. ... kand. ist. nauk / P.E. Kotlov. – Kiev, 1949. – 330 s.
23. Kotlov P.E. Krest'yanskoe dvizhenie na Poltavshchine v 1905-1907 godakh / P.E. Kotlov // Voprosy istorii. – 1955. – № 3. – S. 100-109.
24. Kudinov D.V. Straykovyy rukh selyanstva Livoberezhnoyi Ukrainy u 1905-1907 rr. / D.V. Kudinov // Sums'ka starovyna: Naukovyy zhurnal z istoriyi ta kul'tury Ukrainy. – 2010. – № XXX – S. 86-103.
25. Kudlay P.D. Selyans'kyi rukh na Chernihivshchyni v 1905-1906 rr.: dys. ... kand. ist. nauk / P.D. Kudlay. – Kyiv, 1953. – 314 s.
26. Kud' V.O. Selyans'kyi rukh u Volyns'kii guberniyi u period mizh dvoma revolyutsiyamy (cherven' 1907 – lyuty 1917): dys. ... kand. ist. nauk / V.O. Kud'. – L'viv, 1973. – 248 s.
27. Leshchenko M.N. Istoriografiya klasovoyi borot'by v ukrayins'komu seli v roky pershoyi rosiys'koyi revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N. Leshchenko // Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini. – 1968. – № 1. – S. 76-94.
28. Leshchenko M.N. Selyans'kyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini v period revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N. Leshchenko. – Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1955. – 231 s.
29. Leshchenko M.N. Selyans'kyi rukh na Ukraini v roky Pershoyi Rosiys'koyi revolyutsiyi / M.N. Leshchenko. – Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 1956. – 188 s.
30. Leshchenko M.N. Ukrayins'ke selo v revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N. Leshchenko. – Kyiv: Naukova dumka, 1978. – 360 s.

31. Leshchenko N.N. Stachki sel'skokhozyaystvennykh rabochikh i krest'yan na Ukraine v period Pervoy russkoy revolyutsii / N.N. Leshchenko // Iz istorii ekonomicheskoy i obshchestvennoy zhizni Rossii. Sbornik statey k 90-letiyu akademika N.M. Druzhinina. – Moskva: Nauka, 1976. – S. 205-223.
32. Lishchenko M.O. Selyans'kyy rukh na Pivdni Ukrayiny pid chas revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.O. Lishchenko // Naukovi zapysky Chernivets'koho derzhavnogo universytetu. Seriya istorychnykh nauk, vypusk druhyy. – 1957. – T. XXVI. – S. 45-83.
33. Lishchenko M.O. Selyans'kyy rukh na Pivdni Ukrayiny (Khersons'ka i pivnichna chastyna Tavriys'koyi huberniyi) v revolyutsiyi 1905-1907 rokiv: dys. ... kand. ist. nauk / M.O. Lishchenko. – Kyiv, 1953. – XXIII+308 s.
34. Los' F.Ye. Klasova borot'ba v ukrayins'komu seli, 1907-1914 / F.Ye. Los', O.H. Mykhaylyuk. – Kyiv: Naukova dumka, 1976. – 283 s.
35. Lyukshin D.I. Vtoraya russkaya smuta: krest'yanskoe izmerenie / D.I. Lyukshin. – Moskva: AIRO-XXI, 2006. – 144 s.
36. Maksymov O.M. Borot'ba robitnykiv Donbasu za soyuz z selyanstvom u 1905 r. / O.M. Maksymov / Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1971. – № 10. – S. 36-48.
37. Maslov P. Krest'yanskoe dvizhenie 1905-1907 g. / P. Maslov // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka / [pod red. L. Martova, P. Maslova i A. Potresova]. – SPb.: Obshchestvennaya pol'za, 1910. – T. 2. – Ch. 2. – S. 203-282.
38. Mirza-Avakyants N. Selyans'ki rozrukhny na Ukrayini 1905-1907 roku / N. Mirza-Avakyants. – Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1925. – 71 s.
39. Oliynyk L. Selyans'kyy rukh na Chernihivshchyni v 1905-1907 rr. / L. Oliynyk, O. Hora. – Kyiv: Radyans'ka shkola, 1959. – 135 s.
40. Opalov V. 1905 god v Krymu / V. Opalov. – Simferopol': Kryngosizdat, 1931. – 39 s.
41. Prysyazhnyuk Yu. Ukrayins'ke selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrayiny: sotsiometal'na istoriya druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. / Yu. Prysyazhnyuk. – Cherkasy: "Vertykal", PP Kandych S.H., 2007. – 640 s.
42. Pshuk I.O. Ahrarnyy rukh na Vinnychyni pid chas revolyutsiyi 1905-1907 rokiv / I.O. Pshuk // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu im. M. Ostrovs'koho. – 1954. – Vyp. 3. – S. 3-32.
43. Reva I.N. Zabastovochnaya bor'ba sel'skokhozyaystvennogo proletariata v Pervoy russkoy revolyutsii (na materialakh Levoberezhnoy Ukrainy) / I.N. Reva // Istoriya SSSR. – 1975. – № 5. – S. 83-98.
44. Reva I.M. Selyans'kyy rukh na Livoberezhniy Ukrayini 1905-1907 rr. / I.M. Reva. – Kyiv: Radyans'ka shkola, 1964. – 164 s.
45. Reva I.M. Sil's'kohospodars'ki strayky na Ukrayini v 1905-1907 pp. / I.M. Reva // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1979. – № 3. – S. 78-82.
46. Reva I.M. Strayky selyan i sil's'kohospodars'kykh robitnykiv Pravoberezhnoy Ukrayiny (1905-1907 pp.) / I.M. Reva // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1975. – № 8. – S. 37-44.
47. Senchakova L. T. Krest'yanskoe dvizhenie v revolyutsii 1905-1907 gg. / L.T. Senchakova. – Moskva: Nauka, 1989. – 262 s.
48. Simonova M.S. Krest'yanskoe dvizhenie 1905-1907 gg. v sovetskoy istoriografii / M.S. Simonova // Istoricheskie zapiski. – 1975. – № 95. – S. 204-253.
49. Tkachenko S.S. Straykova borot'ba robitnychoho klasu Ukrayiny na etapi burzhuaizno-demokratychnykh revolyutsiy (1905 – lyuty 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / S.S. Tkachenko. – Kharkiv, 1997. – 178+38 s.
50. Totomians V.F. Formy agrarnogo dvizheniya / V.F. Totomians. – SPb.: Izdanie N. Glagoleva, 1906. – 205 s.
51. Flerovskiy I. Nasha pervaya raboche-krest'yanskaya revolyutsiya 1905 g. / I. Flerovskiy. – Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1925. – 122 s.
52. Shanin T. Revolyutsiya kak moment istiny. Rossiya 1905-1907/1917-1922 gg. / T. Shanin. – Moskva: Ves' mir, 1997. – 560 s.
53. Shestakov A.V. Bor'ba sel'skikh rabochikh v revolyutsii 1905-1907 gg. / A.V. Shestakov. – Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1930. – 88 s.
54. Shestakov A. Sel'skie rabochie – dvizhushchaya sila revolyutsii 1905 g. / A. Shestakov // Istorik-marksist. – 1930. – T. 18-19. – S. 3-13.
55. Shumilov M.N. Dvizhenie sel'skokhozyaystvennykh rabochikh v 1905-1907 godakh / M.N. Shumilov // Voprosy istorii. – 1955. – № 9. – S. 76-84.
56. Yaremenko A. Ohlyad selyans'koho rukhu 1905–1906 rr. na Kyivshchyni / A. Yaremenko // 1905 rik u Kyievi ta na Kyivshchyni. Zbirnyk stattiv ta spohadiv / [za red. V. Manilova ta H. Marenka]. – Kyiv: Derzhvydavnytstvo Ukrayiny, 1926. – S. 169-227.

UDC [336.221.4+336.02] (477) "1920/1929" : [930.1+001.8] 303.4

ДАНИЛЕНКО С.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук (Україна)

**“ПОДАТКОВА СИСТЕМА” І “ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА” УСРР У 1920-х РОКАХ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРСИ ВИСВІТЛЕННЯ**

Стаття присвячена історично-теоретичним аспектам вивчення податкової системи в УСРР 1920-х років, з'ясуванню спільного та відмінного між поняттями та явищами “податкова система” і “система податків”. Акцентовано увагу на структурно-функціональних символах НЕПу, які визначали його роль і місце в економічному житті суспільства. Подається історіографічний огляд літератури з питань податкової тактики і стратегії радянської влади у 1920-х роках. Відзначається довільне тлумачення понять “податкова політика” і “податкова система”. Зазначається, що вони вирізнялися базовими принципами, оперативними функціями та статусними ознаками. Для об'єктивного їх висвітлення найоптимальнішими, на думку автора, є структурно-функціональний та системно-структурний підходи з дотриманням історичних методів дослідження складних соціальних систем.

Ключові слова: НЕП, податки, промисловий податок, патент, НЕПмани, промисли, приватний сектор, підприємці, натуральний податок, податкова система, система податків, УСРР, РСФРР.

SVIATOSLAV V. DANYLENKO

National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, PhD (History) (Ukraine)

**“TAX SYSTEM” AND “TAX POLICY” IN UKRAINIAN SSR IN 1920s.:
HISTORIOGRAPHICAL AND METHODOLOGICAL DISCOURSES**

Abstract. *The article discusses historical and theoretical aspects of studying of the tax system in Ukrainian SSR in 1920th; clarifies the common and different in concepts and phenomena of “tax policy” and “tax system”. The attention is focused on the structural and functional character of the new economic policy that defined its role and place in the economic life of society. The article submits historiographical review of the literature on the tax strategy and tactic of the Soviet regime in 1920th. There is a free interpretation of the concepts of “tax policy” and “tax system” though those concepts differ by basic principles, functions and characteristics. In author's opinion to gain the most objective coverage of the discussed problem the usage of both structural-functional and system-structural approaches in compliance with the historical methods of research of a complex social systems.*

A subjectivization of economic policy of the Soviet state is revealed by exposing a social class component, which was used in tax policy. Apart from the social class nature of the tax policy in Ukrainian SSR in 1920th, the author reveals the process of its implementation in daily “tax practice” and “taxation jobs”. At the beginning of the NEP the structure and executive branch were created so in the second half of 1923 social class taxation system began to gain its influence and spread. The main two factors that had its influence on the process of complete NEP-type tax system formation are: the political and ideological basis of the Soviet power system and the competitive economic environment, which appeared as private entrepreneurial form of management. An economic restriction on city and rural «bourgeoisie» are essential to Bolshevism, therefore an objective social-economic types of farms and private entrepreneurs are obliged to go through subjective criteria of social class ideology. Thus, political and ideological basis of taxation are seen as an integral part of tax policy and daily practice of Soviet financial authorities in Ukrainian SSR in the 1920s.

Keywords: NEP, taxes, tax on trade, patent, nepmen, crafts, private sector, entrepreneurs, natural tax, tax system, tax policy, Ukrainian SSR, RSFSR.

ДАНИЛЕНКО С.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова,
кандидат исторических наук (Украина)

“НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА” И “НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА” УССР В 1920-х ГОДАХ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ОСВЕЩЕНИЯ

Статья посвящена историко-теоретическим аспектам изучения налоговой системы в УССР 1920-х годов, выяснению общего и отличного между понятиями и явлениями “налоговая система” и “система налогов”. Акцентировано внимание на структурно-функциональных символах НЭПа, которые предопределяли его роль и место в экономической жизни общества. Отмечается произвольное толкование понятий “налоговая политика” и “налоговая система”. Указывается, что они отличались базовыми принципами, оперативными функциями и статусными признаками. Для объективного их освещения оптимальными, по мнению автора, являются структурно-функциональный и системно-структурный подходы с соблюдением исторических методов исследования сложных социальных систем.

Ключевые слова: НЭП, налоги, промышленный налог, патент, НЭПманы, промыслы, частный сектор, предприниматели, натуральный налог, налоговая система, система налогов, УССР, РСФСР.

Терміни, які виокремлені в якості предмета науково-теоретичного дослідження, є ключовими для з'ясування базових основ нової економічної політики (НЕП) та системи соціально-економічних відносин в Україні 1921-1929 рр. В історіографії, починаючи з інституційних витоків радянської історично-економічної науки, тривалий час домінувала класична схема тлумачення НЕПу: геніальний тактико-стратегічний маневр більшовиків та їхнього вождя Леніна, відмова від воєннокомуністичного методу господарювання, заміна продрозверстки універсальним продподатком, відродження кооперації, розвиток приватної торгівлі та кустарно-ремісничої промисловості. Подібне тлумачення виявилось зручним теоретичним дискурсом, який набув методологічних ознак та рис історіографічної традиції. Вона виявилася надзвичайно консервативною, а її інтелектуальні складові проникли у повсякденну практику навчального процесу у школах та вишах, тому конструкція “продподаток замість продрозверстки” стала фігуральним символом НЕПу. Некритичність радянської історіографії докола проблеми продподатку, методів і форм його стягнення, тривалості функціонування ускладнювала системне переосмислення історичних та методологічних засад дослідження НЕПу і реальних соціально-економічних відносин в УСРР.

Ситуативна аграрна складова НЕПу, проголошеного під тиском соціально-економічних та політичних обставин (невдоволення селян продрозверсткою, голод, занепад сільського господарства, повстанський рух), трансформувалася у його домінуючу галузеву перевагу – швидке забезпечення сільськогосподарського виробництва, унеможливлення переростання економічної кризи у політичну. Вагомість продподатку як організаційно-господарського інструменту наповнення прибуткової частини бюджету, відсутність адекватної грошової системи і відповідна натуралізація обмінних процесів також сприяли актуалізації НЕПівського відродження аграрного сектору економіки. Періодична преса тих років постійно інформувала суспільство про перевагу продподатку над розверсткою подвійного плану конфіскації чи реквізиції продуктів в умовах політики

воєнного комунізму. Оподаткування селянських господарств активно обговорювалося у фаховому колі економістів, статистів, фінансистів тих років, про що свідчать їхні прикладні праці [11; 12; 15; 29; 36]. Вони займалися прикладними і поточними питаннями оподаткування, узагальненням певного досвіду, уникали термінів “податкова політика” чи “податкова система” у титульних назвах їхніх досліджень. Варто зазначити, що згадані терміни виникли саме тоді, але без виокремлення особливої ролі і місця в економічному секторі суспільства. Історики, вивчаючи НЕП, надали інституційного значення та інформаційного поширення двом складовим частинам радянської фінансово-економічної системи: “податковій політиці” і “податковій системі” [14; 16; 17; 30]. Останні, виходячи з соціально-класових функцій радянської фінансової системи, ототожнювалися, а організаційно-структурні відмінності не висвітлювалися.

Сучасна історіографія НЕПу та соціально-економічної політики радянської держави у 1920-х роках розглядає особливості податкової політики, виокремлюючи аспект натурально-грошових повинностей, видову характеристику податків в українському селі [21; 24; 25; 38]. Зокрема, В.М. Лазуренко звертає увагу на “уніфікацію податкової системи”, але зосереджується на одному із видів – єдиному сільськогосподарському податку [25, с. 144], тобто висвітлює ціле через специфіку частини, хоча вони суттєво вирізнялися за статусом і формою. Історики охоче використовують поняття “система” для вивчення суперечливих і складних питань соціально-економічних відносин у 1920-х роках, тому постає “становлення НЕПу як соціально-економічної системи” [13, с. 28], а “податкова система” крокувала за спільною динамікою і структурою народного господарства, застосовуючись і пристосовуючись до них” [19, с. 173]. НЕП, на нашу думку, будучи політикою, тобто сукупністю методів і форм, не став системою, навіть нерівномірно проник до існуючих галузей економіки, які справді мали системні ознаки (сільське господарство, промисловість, торгівля, банки). Переваги НЕПу почали відчувати у 1925/26 р., а попередні роки видалися несприятливими (голод 1921-1922 рр., “ножиці цін” 1923 р., недорід і локальний голод 1924 р.), а податкова система з кожним роком додавала, зміцнюючись організаційно, функціонально, модернізуючи фінансовий апарат. Об’єктом оподаткування були прибутки селянських господарств та громадян, суб’єкти господарювання, але в частині їхніх прибутків, тому податкова система не пасла задніх, не “крокувала” за абстрактними ділянками економіки, а діяла на випередження із застосуванням адміністративних та репресивних заходів. Ленінська теза про помилковість судження стосовно того, що “...НЕП поклав край терору”, спростовує надмірну ідеалізацію цієї псевдоліберальної реформи, позаяк “...ми ще повернемося до терору і до терору економічного”. Ленін виголосив її у березні 1922 р., тобто у першу річницю проголошення нового економічного курсу.

Отже, підводячи підсумок історіографічного огляду літератури з питань податкової тактики і стратегії радянської влади у 1920-х роках, зазначимо довільне тлумачення понять “податкова політика” і “податкова система”. Вони вирізнялися базовими принципами, оперативними функціями та статусними ознаками, тому необхідно вивчати саме явище, його походження та еволюцію, місце і роль в економічно-фінансовій системі, спільні та відмінні риси, основи, цілі й завдання. Історико-економічний аспект проблеми передбачає виокремлення соціального явища, встановлення його організаційних форм і функціональних засад, розвитку у часі та просторі, взаємодію структур, цілого і частини, виявлення загального (спільного), особливого та одиничного. Саме їх дотримання забезпечує об’єктивність та історизм висвітлення соціальних явищ, а не механічне визнання останніх в якості методологічного підходу. Якщо і говорити про теоретичні підходи, то найоптимальнішим, на наше переконання, має стати структурно-функціональний, системно-структурний підходи з дотриманням історичних методів дослідження складних соціальних систем.

Література 1920-х років та нормативно-правова база радянської держави, як свідчить їх текстологічний аналіз, зафіксували одночасність існування кількох формулювань, що мають принципове пізнавальне значення для розуміння податкової справи в УСРР. Експертне середовище тих років, а до них належали відомі економісти, чиновники Наркомфіну УСРР, ЦСУ УСРР, використовувало поняття “продрозверстка як система”, “податкова система”, “податкова система на селі”, “система податків” “податкова політика”, “класова фінансова політика”, “податкова практика”, “податкова робота”, “податковий тиск”. Кожне визначення розкриває відповідне соціально-економічне явище, територіально-галузеве застосування, претендуючи на власну історію становлення і розвитку. До них варто додати органічний тандем “податкової системи” і “бюджетної системи”, які дуже тісно взаємодіяли та співіснували, ніби близнюки єдиного фінансового поля. Якщо прискіплю вивчати проблему “українських податків у загальносоюзних податкових надходженнях”, а вона виявилася надзвичайно суперечливою у 1920-х роках, то матимемо системний дискурс республіканської і союзної податкових систем. Вони становили єдине ціле, але через згадані гносеологічні категорії загального, особливого та одиничного. Однак розглянемо заявлену проблему: тлумачення “податкової системи” і “податкової політики” у фаховій літературі.

В офіційному звіті Української економічної ради при Раді Праці та Оборони за 1921 р. є визначення “податковий апарат” та “продовольчий апарат”, які стосувалися організаційної структури стягнення державних та місцевих податків. Однак принципове наукове значення має їх системне узагальнення. “Продрозкладка, як система, будувала свій апарат не на конкретному обстеженні окремих господарств, – наголошувалося у згаданому звіті, – але на підставі узагальнених статистичних даних” [33, с. 524]. Політика воєнного комунізму, в умовах якої функціонувала продрозверстка, була формою економічного ладу, а не механічним набором адміністративно-примусових методів (конфіскація, реквізиція), відтак можна говорити про взаємодію системи (воєнний комунізм) і підсистеми (продрозверстка), але в рамках єдиного суспільно-політичного та господарського цілого. Для Л. Крицмана воєнний комунізм – це економічна система і політика водночас, яка цілком підпорядковувала селянське господарство ситуативним завданням держави, впроваджувала механізм конфіскації [22, с. 8]. Теоретик більшовицької партії М.І. Бухарін, з’ясовуючи суть НЕПу у 1921 р., згадав про “господарську політику епохи так званого “воєнного комунізму”, яка реалізовувалася у формулі: “не виробити, а взяти”. Саме це було “в центрі уваги”, але політика не була анархічною, а організованою. “Наша господарська політика зводилась тут винятково до політики Наркомпрода, – наголошував він, – тобто до реквізиційної системи продрозверстки” [9, с. 4]. Наркомпрод проіснував до червня 1923 р., нагадуючи своєю діяльністю і присутністю про “епоху воєнного комунізму”. У листопаді 1924 р. М.І. Бухарін таврував наявність “елементів адміністративного свавілля” та “рештки методів воєнного комунізму” [8, с. 34]. Вони були складовою частиною радянського бюрократичного апарату, особливо у царині оподаткування, майнового страхування, стягнення натуральних і грошових повинностей населення. У 1928 р. він вважав, що продрозверстка була формою масового і прямого вилучення продовольства для забезпечення державного апарату, армії [5, с. 70]. Отже, виходячи з оцінок, висновків та офіційних господарських звітів радянських установ, в умовах політики воєнного комунізму, яка була економічною системою, діяла її базова підсистема – продрозверстка. Остання не мала класичних ознак податкової системи, але виконувала фіскальні функції, забезпечувала продовольством, хлібом державні органи влади та установи. Фіскальну функцію виконував “продовольчий апарат” (надзвичайні загони, продармійці, сільради, комнезами в Україні, комітети бідноти в РСФРР).

Визнаючи продрозверстку організованою системою примусового вилучення продовольства, необхідно звернути увагу на функціональну ліквідацію дореволюційної податкової системи. Практик податкової справи Ф. Несмелов констатував у 1925 р., що саме у грудні 1919 р., коли “радянські війська зламали опір армії Денікіна”, уряд РСФРР “...майже завершив планомірну ліквідацію податкової системи епохи царизму” [34, с. 15]. Її демонтаж тривав на території радянської Росії упродовж вересня-грудня 1918 р., а в Україні існувала зовсім інша політична система влади, яка частково зберегла елементи і форми оподаткування. На території України у 1919 р. не існувало стійкої і тривалої системи продрозверстки, яка діяла в умовах російської радянської окупаційної адміністрації. Військово-політичний та господарський союз між республіками, започаткований у червні 1919 р. та розвинений у так званому союзному договорі між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р., організаційно і функціонально об’єднав фінансову справу, а разом і податкову систему. Остання спиралася на апарат Наркомпрода та воєннокомуністичні методи забезпечення продрозверстки. Продзагони не враховували економічний стан селянських господарств і не переймалися попереднім доведенням завдання до кожного двору. Вони визначали конкретні села, дотримувалися класового принципу, а хліб забирали у тих, хто його мав. Окремі податки дореволюційної епохи остаточно заборонив VIII Всеросійській з’їзд рад 9 лютого 1921 р., завершивши їх інституційну ліквідацію.

Формування НЕПівської податкової системи, тобто на принципах нового економічного курсу, має кілька відправних дат. У журналах та газетах згадувалося 26 лютого 1921 р., тобто ухвалення “Положення про промисловий податок”. Зокрема, С. Арсон, який представляв фінансові органи, вважав 26 липня 1921 р. початком становлення нової податкової системи, яке тривало до червня 1923 р. [2]. “Податкові працівники, а разом з ними і радянська громадськість, – наголошувалося на сторінках фахового видання, – день 26 липня 1926 року повинні відзначати як день п’ятирічного ювілею нашої податкової системи” [35, с. 8]. Законодавче впровадження прямого оподаткування новоявлених НЕПманів – підприємців і формі промислового податку сталося 26 липня, але одночасно з ним відбулося відродження грошового податку. Висновки про “радянське податкове законодавство”, про “загальносоюзні законодавчі органи”, які з’явилися тоді довкола 26 липня, стосувалися нормативних актів Всеросійського ЦВК та Раднаркому РСФРР, які опосередковано впроваджувалися в УСРР, але через відповідну нормативну процедуру. Можна погодитись, що 26 липня стало “початковим етапом діючої податкової системи”, новизна якої полягала у впровадженні прямого оподаткування, прямих і непрямих податків, переході від натуральної (продподаток) до грошової форми стягнення. Закон від 26 липня 1921 р. мав “загальнофедеративне” застосування, але існували політичні та нормативно-правові передумови, навіть “самостійницькі тенденції” у галузі податків.

Проголошення нового економічного курсу резолюціями X з’їзду РКП, а 23 березня 1921 р. декрету про заміну системи розверстки на хлібофуражне зерно і промислову сировину натуральним податком – демонстрували позицію влади. Наскільки вона була “серйозною і надовго” тоді не обговорювали, хоча частина партійців не сприйняла ленінської тактики НЕПу. Однак справа полягала в іншому: фінансові функції Наркомпроду збереглися, але довелося займатися реорганізацією власного апарату. Його співробітники повинні були обстежувати кожен селянський двір, а апарату Наркомпроду готувати законодавчі акти для обґрунтування кожного натурального податку, розробляти податкові списки, інструкції.

Для податкової системи в УСРР визначальною датою стало 14 червня 1921 р. Саме тоді РНК УСРР ухвалив закон про промисловий податок, який діяв у формі патентного збору і податку з прибутку для підприємців міста, вирізняючись від декрету РСФРР 26 лютого не лише часовими рамками, але і ставками, об’єктами оподаткування.

14 червня РНК УСРР видав Положення про податкову інспекцію [33, с. 524], відтак в апараті Наркомпроду та його місцевих органах виник організаційно-функціональний інститут податкових інспекторів. Фактично з'явилася структурна одиниця, яка засвідчила появу нової податкової системи у вигляді інспекторського відділу та його місцевих підрозділів. Податкових інспекторів рекомендували профспілки, партійні організації, але шляхом відбору кращих серед колишніх працівників “продагентури”, а також “спеців” податкової справи з дореволюційним стажем роботи. Одночасно з інспекторами Управління заготівель Наркомпроду були створені місцеві податкові комісії: у районах при районних продовольчих комітетах, у волостях при волосних виконкомах, у селах при сільрадах. Відбулися структурні зміни, але вони діяли за інерцією – займалися “своєчасною і правильною розкладкою продовольчих і сировинних податків” [33, с. 524]. Отже, беручи до уваги хронологію подій, формування податкової системи в Україні розпочалося у березні 1921 р. з демонтажу системи продрозверстки. Остання була реорганізована 14 червня, коли постала система продподатку. Її вважали НЕПівською, але види податків, методи і форми їх стягнення мали “залишки воєнного комунізму”, але не через силу інерції та наявність Наркомпроду, а внаслідок економічного спаду, руйнування грошової системи, натуралізації сільськогосподарського виробництва, нагальності наповнення доходної частини бюджету, яка була винятково продовольча. Пайок Наркомпрода був основною бюджетною одиницею, а не грошовою складовою.

Система продподатку, яка замінила продрозверстку, почала функціонувати одразу, хоча були труднощі розпису кожного з видів податку, а їх виявилось кілька десятків. Декретований промисловий податок від 26 липня запрацював в Україні з жовтня. Для теоретиків і практиків бюджетної справи тих років “...податкова система робітничо-селянського уряду, яка формувалася поступово, отримала майже повне своє завершення в межах фінансового плану” у 1922 р. [1, с. 1]. На початку 1920-х років ототожнення податкової і бюджетної систем було виправданим, вони органічно перепліталися і функціонально співпадали. Збір продподатку розподілявся за податковими списками і фактичною розкладкою, але без методів хаотичної конфіскації зерна, а наявне продовольство розподілялося за статтями бюджетного розпису. Діяв тимчасовий і перехідний принцип “розподіляй і господарюй”, але в рамках продподатку. На нього покладалися основні надії, тому що кожного дня необхідно було видавати продпайки, забезпечувати армію, органи державної безпеки, міліцію, бюджетну сферу, а це мільйони пудів хліба.

Друга половина 1921 р. та весь 1922 р. вирізнялися небувалою податковою законотворчістю. Нею займалися працівники Наркомпроду, які готували проекти законів, відповідні структури ВУВЦК, Раднаркому УСРР. Вони створили нормативно-правову базу формування податкової системи, яка заслуговує окремого дослідження, але є невід’ємною частиною історії її становлення та розвитку. В офіційних виданнях та літературі тих років постали терміни “прямі” і “непрямі” податки, а також “державні” та “місцеві” податки. Кожен з них мав безпосереднє відношення до податкової системи, але не всі належали до категорії класичних податків. Наприклад, акцизний та митний збори мали фіскальну природу, але уособлювали “непрямі” податки, а для бюджету становили статтю державних доходів. До прямих, починаючи з перших місяців проголошення НЕПу, належали продподаток та інші форми натуральної повинності, промисловий, загальногромадянський, подоходно-майновий, а з травня 1923 р. єдиний сільськогосподарський податок.

Для з’ясування структурно-функціональних особливостей становлення податкової системи в Україні пізнавальне значення мають прикладні висновки Л.М. Юровського – відомого теоретика і практика радянської грошової реформи, який опублікував у 1920-х роках кілька цікавих праць. Він випадково, а можливо цілком логічно, використав терміни

“податкова система” і “система податків” [45, с. 140]. Історично, тобто розглядаючи за кожним з них конкретні соціальні явища та їх фактологічну структуру, ми маємо справу з організаційно-функціональними установами центрального апарату (Наркомпрод та Наркомфін) і їх місцевими органами (інститут податкових губінспекторів, податкові комісії). Юридично і фактично вони представляли податкову систему, що є цілком логічно. Однак окремо постає визначення “система податків”, яке не було обернено-пропорційною рефлексією “податкової системи”, а цілком самодіяльним інститутом. “Система податків” означала взаємодію конкретних видів податку (промислового, подорожно-майнового тощо), а кожен з них становив самодіяльну підсистему. Не випадково в літературі тих років зустрічається термін “система промислового податку”, але в контексті “системи промислового обкладання” [35, с. 11]. Остання має прикладне значення, яке у повсякденній діяльності податкових органів можна пояснити терміном “податкова практика”, або “податкова робота”, тобто виявлення об’єктів оподаткування, формування податкових списків, застосування конкретних норм, принципів і ставок оподаткування.

Розглядаючи концептуальний підхід Л.М. Юровського, викладений в інтелектуальній формулі “податкова система” і “система податків”, але під методологічним кутом зору, зазначу наявність діалектичного поєднання категорій загального, особливого та одиничного. Їх застосування дозволяє вибудувати логічну та історичну послідовність конкретних явищ. До категорії загального можна віднести “податкову систему”, до особливого “систему податків”, а одиничного конкретні види податків. Вони є елементами системи, відтак кожен вибудовував власну підсистему, але в адміністративно-функціональних межах, взаємодіючи як ціле і частина. Їх просте ототожнення неприпустиме, тому що кожна з частин мала елементи системності.

Абсолютизуючи значення того чи іншого податку та об’єктів оподаткування, особливо в контексті дії інерції його натуральних форм, підсистеми набували ознак територіально-галузових систем. Наприклад, член колегії Наркомфіну УСРР А. Гринштейн, аналізуючи фінансову систему періоду НЕПу, використав визначення “податкова система на селі” [10, с. 139]. Він не мав на увазі її організаційну структуру та функції, а тим паче відмінність від податків для міського населення. Його цікавила інша проблема: дохідність сільського господарства та об’єкти оподаткування. Адміністративно-територіальний та галузево-інституційний аспекти, на нашу думку, можуть становити предмет науково-історичного дослідження, але він має відбуватися в контексті локального функціонування податкової системи. Економічне районування мало тоді більш вагомий вплив на інтенсивність податкових стягнень і систему конкретних податків, ніж суто адміністративно-територіальний чи географічний аспекти. Можна вивчати функціонування податкової системи у містах і сільських районах, але у структурно-функціональному плані матимемо справу з реалізацією конкретних податків. Варто стати на ідеологічно-політичну платформу тих років, тобто на класовий принцип оподаткування, і одразу виникає специфічний напрям дослідження. Його специфіка вирізнялася суб’єктивістським тлумаченням законів і принципів класичного оподаткування (прибутку, доходу, майна тощо), але про класовість трохи згодом.

Для історичного дослідження важливо не обмежуватися теоретизуванням, тобто узагальненням явищ та виокремленням закономірностей їх появи і розвитку, а зосередитися на них самих. Досвід оподаткування суб’єктів господарювання в Україні 1920-х років свідчить про поступову зміну податкового законодавства, про динамічність податкових ставок і самих форм оподаткування. Кожен вид податку мав власну історію становлення, висвітлення якої варто здійснювати системно, тобто у межах податкової системи, розглядаючи основні етапи. Промисловий податок, започаткований у червні в УСРР та 26 липня 1921 р. на території РСФРР, підлягав постійним змінам нормативно-

правової бази його функціонування, не кажучи про динаміку соціального контингенту його платників, ставки. Його вдосконалювали 10 грудня 1921 р., 25 травня 1922 р., 18 січня 1923 р., тому що збільшувалася кількість приватних підприємців, а головне набирала сили грошова реформа, яка суттєво вплинула на податкову систему. Фахівці податкової справи, відслідковуючи розвиток промислового податку у 1921-1923 рр., констатували наявність податкової реформи. Вони використовували термін “реформа” принагідно до послідовної модернізації промислового податку, але підкреслювали її специфіку: “...поліпшення та уточнення податкової практики без зміни основних принципів цього податку” [35, с. 10]. Протягом наступних років його функціонування відбувалося вдосконалення “податкової практики”, тобто розширення його секторального застосування (державні, приватні, кооперативні підприємства), збільшення ставок стягнення зрівняльного збору, впровадження їх класифікації. Фінансисти і податківці, як практики, так і теоретики, визнавали 26 липня 1921 р. – 26 липня 1926 р. фактом “історії впровадження у нас системи промислового обкладання” [35, с. 11]. Вона вирізнялася сталістю форм і принципів, але не їх консерватизмом, тому що кожного року в умовах податкової кампанії відбувався перегляд ставок, тактики застосування.

Доказом системності окремих видів податків може бути еволюція форм натурального податку – від продподатку до єдиного сільськогосподарського податку, від суто натурального до натурально-грошового і суто грошового. Продподаток поступився єдиному натуральному податку, а останній трансформувався 10 травня 1923 р. в єдиний сільськогосподарський податок. Його структурно-функціональною особливістю було співіснування натуральної (перший загальногромадянський на потреби голодуючих, мірчук з млинів) і грошової (другий загальногромадянський у вигляді трудгужповинності, подвірний, садибний, місцеві податки) форм [34, с. 11]. Натуральна складова єдиного сільгосподатку частково проіснувала до 1 січня 1924 р., а друга половина 1920-х років була епохою грошового податку, але за винятком млинарського збору (мірчука) та хлібозаготівельної повинності – примусового плану до двору за принципом продрозверстки, яку впровадили у січні-червні 1928 р. у вигляді так званих “надзвичайних заходів”. Однак податкова система, яка виникла у 1921-1923 рр., діяла з незначними змінами податкової практики до кінця 1920-х років. А загалом реорганізація Наркомпроду завершила епоху воєнного комунізму у податковій галузі, а натомість діяла нова податкова система, центральний апарат якої зосереджувався у Податковому управлінні Наркомфіну УСРР. Місцеві податкові органи формувалися за адміністративно-територіальним та галузевим принципами, але незмінною залишалася фіскальна природа самої податкової справи.

Поняття і явище “податкова політика”, які співіснували разом з податковою системою, мали власну тактику, стратегію, принципи і форми здійснення, відтак заслуговують теоретичного і практичного вивчення. Частина фахівців, які займалися організацією системи оподаткування в Україні, ототожнювали явище “податкової політики” з повсякденною податковою практикою і рутинною роботою, не вкладаючи класового контексту. З проголошенням НЕПу податки стали політикою, засобом стримування, економічного обмеження та витіснення приватного капіталу, який в умовах лібералізації економічного життя склав конкуренцію державному сектору. Дискусія між М. Бухаріним та Є. Преображенським стосовно джерел соціалістичного нагромадження, яка тривала у 1920-х роках, демонструвала еволюційне протистояння воєннокомуністичної і НЕПівської доктрин соціально-економічного розвитку суспільства. Концептуальне змагання між ними довкола взаємин промисловості і сільського господарства, тобто, хто з них має бути фінансовим донором, мало принципове значення, позаяк вирішувалося питання взаємодії податкової і бюджетної систем, секторального

балансу, тобто стосунків державного і приватного економічного укладів, перспектив соціальної гармонії. Для Є. Преображенського сільське господарство – це “колонія” пролетарської промисловості, а М. Бухарін пропонував інший економічний формат взаємин: еквівалентний обмін галузей народного господарства. Він сподівався на інтегруючу роль кооперації, яка еволюційним шляхом схилятиме селянські господарства до “нашої соціалізуючої економіки” [6, с. 22]. Ліберальне гасло “збагачуйтесь”, яке М. Бухарін адресував заможним селянам і сільським підприємцям, застерігало від “варфоломійської ночі” сільської буржуазії, а між ними існувала дилема – бути чи не бути “тягареві” оподаткування? У 1928 р. він схилявся до необхідності стягнення податків з селян, які мали статки від реалізації технічних культур (льон, хміль, цукрові буряки), а також вважав однією з причин виникнення хлібозаготівельної кризи “...недостатнє підвищення податкових ставок на куркульські господарства” [4, с. 26]. Одночасно М. Бухарін засудив повернення продрозверстки у січні-червні 1928 р., визнавши “надзвичайні заходи” загрозою НЕПу. Він наважився заперечити Й. Сталіну, який на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) визнав цілком доцільним існування “данини з селян”, тобто своєрідного “надподатку” [7, с. 257]. НЕП не подолав “ножиці цін”, тобто розходження між високими цінами на промислові товари та помірні ціни на сільськогосподарську продукцію, тому селянин справді платив цей “надподаток”, будучи сировинним придатком і “колонією” державної, а не пролетарської промисловості. Додавши до цих обставин оподаткування селянських господарств за класовим принципом, вони дійсно сплачували “данину” і виконували “податкову повинність”.

На початку 1920-х років, коли загроза соціального вибуху була реальною, внутріпартійна дискусія стосувалася оптимальних основ економічної політики, пошуку рівноваги і балансу форм господарювання. Теорія класової політики, особливо її гострих форм, поступилася принципам соціального миру на основі денаціоналізації, відродження кооперації, скасування продрозверстки, повернення грошової системи. У 1921-1923 рр. дуже мало говорили і писали про податкову політику з виразними класовими ознаками, зосереджуючись на прикладних питаннях становлення податкової системи і вдосконалення податкової практики. Наповнення бюджету було значно важливішим, ніж ідеологічне обґрунтування класової сутності податкової політики. Про неї не забували, але економічні важелі були головними.

Формування податкового законодавства у 1921-1923 рр., хоч і спиралося на загальні політично-економічні принципи радянської держави, однак не вирізнялося особливим класовим антагонізмом і войовничим прагматизмом. Домінантним залишалися економічні важелі: доходи суб’єктів господарювання і громадян, фінансова спроможність платників податків, ставки оподаткування. Скасування продрозверстки і впровадження продподатку, стягнення промислового та інших податків досягли тактичної мети: активізації приватного підприємництва – форм приватної торгівлі, кустарно-ремісничого виробництва, різних соціально-економічних послуг. Вони відродили “дрібнокапіталістичний уклад”, а насправді класичне підприємництво міського та сільського населення, формуючи внутрішній ринок споживчих товарів. За таких умов постало політичне завдання економічного регулювання приватного сектору, а відтак теорія “витіснення приватного капіталу”. Фахівці зазначали, що саме у 1923-1926 рр. промисловий податок, а він був ключовим для НЕПманів, відчув вплив “загальної класової політики” і “випуклий вияв свого класового спрямування” [35, с. 10]. Класовість податкової політики означала створення фінансових пільг для державного і кооперативного сектору, для окремих соціальних груп платників податку, а з іншого боку надмірного оподаткування приватних підприємців – “сільської” та “міської дрібної буржуазії”. Політичне обґрунтування їх економічно-фінансового обмеження виразно

постає у працях Ю. Ларіна, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, І. Мінгуліна та інших [18; 26; 27; 28; 31], тобто політиків і практиків. Зазначені автори вважали “регулювання і наступ на приватний капітал” – основним завданням радянської економічної політики, використовуючи державну торгівлю, кооперацію а також податкову політику. Зокрема, І. Мінгулін звернув увагу на недостатню “диференційованість і гнучкість податкової політики і практики”, визнавши за податками могутній регуляторний фактор, позаяк “податковий вплив може витіснити приватного капіталіста з однієї галузі і залучати його до іншої згідно наших завдань” [31, с. 128]. Оціночні судження номенклатурних осіб державного фінансового апарату тих років засвідчували реалії фінансової політики, а не теоретичні пропозиції. Наприклад, фахівець податкової справи А. Шмідт писав у 1925 р. про те, що найскладнішою проблемою податкового будівництва було “...питання податкової політики, питання про межі податкового тиску” [44, с. 48]. На переконання одного із співробітників Наркомату фінансів УСРР С. Арсона “нова буржуазія” за роки НЕПу “почала набирати жирку”, але його заспокоювало те, що “...еволюція наших податків іде по лінії класового принципу” [2]. Теоретичні висновки подібного спрямування свідчили про виразну тенденцію до поширення і застосування класового принципу радянської податкової політики, яка означала використання податкової системи з метою фінансово-економічного обмеження приватного підприємця і приватного капіталу. До звичної фіскальної функції додалася класово-ідеологічна складова. Вона доволі чітко виявила себе упродовж другої половини 1920-х років, особливо наприкінці, коли виникла практика застосування так званого “самообкладання” заможних (куркульських) господарств. Найбідніші соціальні групи звільняли від цієї форми додаткового і нічим необґрунтованого податку, а для решти господарств встановлювалася ставка – 35% до нарахованої суми єдиного сільськогосподарського податку [23]. З кожним податковим роком ставку самообкладання збільшували, перетворивши її в адміністративно-репресивний тиск на заможних селян – підприємців.

Прикладне і теоретичне застосування податкової політики у 1920-х роках тісно пов'язане з соціально-економічною диференціацією селянських господарств. Остання дуже активно обговорювалася політиками, економістами, статистами, але під різним кутом зору. Статистично-економічні і соціально-політичні аспекти згаданої диференціації, яка здебільшого була майновою, настільки переплелися, що їх почали ототожнювати, але з перевагою до класових ознак серед платників податку. Відомий у 1920-х роках теоретик і практик податкової справи В. Доброгаєв, з'ясовуючи об'єкти оподаткування і доходності сільського господарства, виділив два аспекти: встановлення умовно-чистого доходу селянського двору і застосування прогресивної шкали обкладання до нарахованої суми доходу. Якщо першу він вважав суто економічною проблемою, то другу операцію з “...яскравим відбитком класової фінансової політики” [15, с. 145]. А податкова політика була її інструментом і складовою частиною, навіть не практикою, а насамперед політикою, тобто впровадженням класового принципу оподаткування.

Дилема економічного і класового у підходах до оподаткування селянських господарств існувала. Сектор сільськогосподарської статистики ЦСУ України займався проблемою “кількісного вивчення класового розшарування села”. На його нараді 6-10 лютого 1928 р. співробітник Г.М. Вербицький виклав завдання весняного обстеження селянських господарств, яке виявилось показовим: “...дати матеріал для поточної статистики диференціації селянства за основним виробничим (натуральним) показником, на відміну від класової диференціації, яка становить соціальний предмет динаміки” [40, с. 9]. Якщо перша складова передбачала виявлення “виробничих типів господарств”, то друга – їх соціально-класову динаміку. Сільськогосподарська статистика другої половини 1920-х років увібрала ці дві частини, на яких вибудовувалася податкова

політика. Теоретики і практики займалися визначенням “соціально-економічних типів” селянських господарств, а пошук “методів групування” і виявлення їх диференціації набув публічності у фаховій літературі [37; 41]. Зокрема, М. Потапов розглядав “групування селянських господарств” під кутом зору “побудови найбільш правильної податкової системи”, тому згадав про “соціально-економічну фізіономію” куркуля [37, с. 161]. Зазначимо, що упродовж 1921-1927 рр. не було законодавчого визначення соціально-економічного типу куркульських господарств. Про нього заговорили у 1928 р., але у зв’язку з орендою землі, регулювання найманої праці. 13 серпня 1929 р. Раднарком УСРР видав постанову “Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське”, яка розкривала об’єкти оподаткування. Куркульськими вважалися господарства без наявних ознак, але до них було “...застосовано індивідуальний порядок визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком” [20, с. 107]. Постанова законодавчо зміцнила класову сутність податкової політики радянської держави, особливо в частині “індивідуального порядку визначення прибутку”, тобто експертного оподаткування селянських дворів. Вона стосувалася і суб’єктів “підприємницького типу” – кустарів, НЕПманів.

Прихильники економічної складової податкової практики, тобто визначення об’єктів оподаткування за виробничими ознаками, висловлювали експертні висновки та пропозиції, уникаючи класового спрямування. Для Г. Студенського, як представника організаційно-виробничої школи і учня О.В. Чаянова, першочергове значення мали об’єкти оподаткування – земельна рента та загалом угіддя [39, с. 49]. Організаційно-виробничі основи селянського господарства виокремлював О.К. Філіповський [43], а Л. Мінц запропонував “певний методологічний підхід” для вивчення реальних затрат праці у селянському господарстві, а не пошуком соціально-класових атрибутів експлуатації найманої праці [32, с. 322]. Терміни “методи розробки”, “методологічно правильно”, якими він послуговувався для з’ясування трудового балансу селянського двору, свідчили про теоретичний рівень дослідження, про відсутність класової залежності. Подібні методологічні підходи були притаманні для інших авторів, які займалися вивченням виробничих аспектів функціонування селянського двору [3; 42].

Отже, об’єктивні соціально-економічні процеси, які тривали в українському селі 1920-х років, неадекватно сприймалися партійно-радянським органами влади. Для фінансових установ першочергове значення мала доходність господарств та об’єкти оподаткування торгово-промислових підприємств, а для партійно-ідеологічних структур соціально-класова складова звичайної майнової диференціації селянських дворів. Виокремлення класової складової означало суб’єктивізацію економічної політики держави, яка реалізовувалася через податкову політику.

Історично в Україні досліджуваного періоду відбувалася послідовна зміна організаційно-функціональних систем оподаткування: “реквізиційну систему продрозверстки” змінила “система продподатку”, а натомість виникла “податкова система” періоду НЕПу. Перехід від підпорядкування Наркомпрода до Наркомфіну означав відносну зміну парадигми економічної політики радянської держави, тобто від воєннокommуністичної доктрини до ліберальної, але з адміністративно-регулятивним наглядом владних структур. Термінологічно поняття “податкова система”, “система податків”, “фінансова класова політика” і “податкова політика” виглядають абстрактно і хаотично, але в контексті історичних соціально-економічних явищ – цілком послідовно. Податкова система і система податків організаційно і функціонально входили до фінансової системи, але вирізнялися між собою як загальне та особливе. З методологічної точки зору їх необхідно розглядати окремо, виділяючи спільне та відмінне, зосереджуючись на історії становлення своєрідних підсистем. Факти свідчать, що явище “система податків” мало виразні системні ознаки (промисловий податок, єдиний

сільськогосподарський податок). Для науково-історичного дослідження їх необхідно розглядати комплексно, щоб не порушувати структурних складових іншого цілого – радянської фінансової системи. Інституційне визначення “радянська податкова система”, яке зустрічалося в літературі 1920-х років, відмежовує хронологічно і функціонально від податкової системи “царизму”, а з іншого боку засвідчує самодостатній організаційно-фіскальний статус.

Податкова політика, якщо абстрагуватися від її класової сутності в УСРР 1920-х років, стосувалася щоденної “податкової практики” та “податкової роботи”. Так було на початку НЕПу, коли треба було формувати організаційну структуру і виконавську вертикаль, а з другої половини 1923 р. класові ознаки оподаткування набирали системного впливу та поширення. Дві обставини, на нашу думку, стали визначальними для її формування: політично-ідеологічні основи радянської системи влади та конкурентне економічне середовище в особі приватної підприємницької форми господарювання. Економічне обмеження міської і сільської “буржуазії” впливало з доктринальних основ більшовизму, тому об’єктивні соціально-економічні типи селянських господарств і приватних підприємців проходили через суб’єктивні критерії класової ідеології. Отже, податкову політику можна розглядати як повсякденну податкову практику фінансових органів, а з іншого боку через політично-ідеологічну складову в оподаткуванні.

1. Анализ поступлений прямых и косвенных налогов на Украине в 1922 – 23 г. и перспективы на бюджетный 23-24 г. // Финансовый Бюллетень. – 1923. – №25.
2. Арсон С. Десять лет советских финансов / С. Арсон // Украинский экономист. – 1927. – 6 сентября.
3. Бугославский. Затраты труда в сельском хозяйстве СССР и пути его развития / Богуславский // Плановое хозяйство. – 1928. – №9. – С. 49-63.
4. Бухарин Н. Заметки экономиста / Н. Бухарин. – Москва-Ленинград, 1928. – 56 с.
5. Бухарин Н. К вопросу о закономерностях переходного периода: критические замечания на книгу Е. Преображенского “Новая экономика” / Н. Бухарин. – Москва-Ленинград, 1928. – 92 с.
6. Бухарин Н. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок / Н. Бухарин. – Москва-Ленинград: Госиздат, 1925. – 35 с.
7. Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма / Н. Бухарин. – М., 1989. – 512 с.
8. Бухарин Н. Хозяйственный рост и проблема рабоче-крестьянского блока / Н. Бухарин // Большевик. – 1924. – №14.
9. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатается как руководство парторботникам) / Н. Бухарин. – Томск, 1921.
10. Гринштейн А. Наши финансы за годы Нэп’а / А. Гринштейн // Хозяйство Украины. – 1925. – №3.
11. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа) / М.Б. Гуревич. – Харків: Вид-во ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.
12. Гуревич М.Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины / М.Б. Гуревич. – Харьков: Советский селянин, 1933. – 64 с.
13. Данилов В.П. К вопросу о понимании нэпа / В.П. Данилов // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – Москва, 2006. – С. 26-32.
14. Денисовець П.М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. / М.П. Денисовець, О.П. Єрмак // Український історичний журнал. – 1982. – №6. – С. 88-96.
15. Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1928. – №10. – С. 144-150.
16. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950 гг.) / В.П. Дьяченко. – Москва: Наука, 1978. – 493 с.
17. Залесский М.Я. Налоговая политика советского государства в деревне / М.Я. Залесский. – Москва: ГИЗ, 1940. – 108 с.
18. Зиновьев Г., Каменев Л. О середняке (Материалы) / Г. Зиновьев, Л. Каменев. – Ленинград: “Прибой”, 1925. – 61 с.
19. Калмыков С.В. Налоги на предпринимательскую деятельность в царской России и в период нэпа / С.В. Калмыков, Ю.А. Петров. // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 154-175.
20. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1993. – 736 с.
21. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси: “Ваш Дім”, Видавець ПП Дикий О.О., 2004. – 188 с.
22. Крицман Л. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции / Л. Крицман // На аграрном фронте. – 1927. – №11-12. – С. 3-8.

23. Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927-1928 рік / О. Кушнір. – Харків: Радянський селянин, 1927. – 85 с.
24. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В.М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2003. – 160 с.
25. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В.М. Лазуренко. – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – 220 с.
26. Ларин Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – Москва: ГИЗ, 1923. – 283 с.
27. Ларин Ю. Советская деревня / Ю. Ларин. – Москва: Изд. “Экономическая жизнь”, 1925. – 384 с.
28. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – Москва-Ленинград: Изд-во “Экономическая жизнь”, 1927. – 310 с.
29. Ливенский М. Продналог и голодающие районы / М. Ливенский. – Москва: Красная новь, 1922. – 8 с.
30. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР / Г.Л. Марьяхин. – Москва: Финансы, 1952. – 245 с.
31. Мингулин И. Пути развития частного капитала / с предисловием А.З. Гольцмана / И. Мингулин. – Москва-Ленинград: Московский рабочий, 1927. – 189 с.
32. Минц Л.Е. К проблеме использования рабочей силы в крестьянском хозяйстве / Л.Е. Минц // Плановое хозяйство. – 1927. – №8. – С. 321-338.
33. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета СТО. – Харьков, 1922. – 125 с.
34. Несмелов Ф. Налоговые доходы за пять лет / Ф. Несмелов. // Финансовый бюллетень. – 1925. – №4.
35. П.Р. Пять лет промыслового налога // Финансовый Бюллетень. – 1926. – №19-20.
36. Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства / А.В. Пешехонов. – Харьков: Госиздат, 1922. – 17 с.
37. Потапов М. К вопросу о методах группировки крестьянских хозяйств / М. Потапов // Хозяйство Украины. – 1925-1927. – №7-9. – С. 161-166.
38. Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.О. Скрипчинська. – Київ, 2014. – 20 с.
39. Студенский Г.А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы его обложения / Г.А. Студенский. – М., 1925. – 113 с.
40. Тезисы и предложения, одобренные секторальным совещанием по сельско-хозяйственной статистике ЦСУ Украины (6-10 февраля 1928 г.). – Харьков, 1928.
41. Троцький. До питання про диференціацію села / Троцький // Господарство Полтавщини. – 1925. – №4-5. – С. 59-64.
42. Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства / А. Фарба // Хозяйство Украины. – 1928. – №5. – С. 54-71.
43. Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні (Переклад з російської Є. Плужника) / О.К. Філіповський. – Харків: ДБУ, 1926. – 314 с.
44. Шмидт А. Сельско-хозяйственный налог / А. Шмидт // Хозяйство Украины. – 1925. – №3.
45. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917-1927) / Л.Н. Юровский. – Москва: Начала-Пресс, 1996. – 436 с.

References:

1. Analiz postupleniy pryamykh i kosvennykh nalogov na Ukraine v 1922 – 23 g. i perspektivy na byudzhetsy 23-24 g. // Finansovy Byulleten'. – 1923. – №25.
2. Arson S. Desyat' let sovetskikh finansov / S.Arson // Ukrainskiy ekonomist. – 1927. – 6 sentyabrya.
3. Bugoslavskiy. Zatraty truda v sel'skom khozyaystve SSSR i puti ego razvitiya / Boguslavskiy // Planovoe khozyaystvo. – 1928. – №9. – S. 49-63.
4. Bukharin N. Zametki ekonomista / N. Bukharin. – Moskva-Leningrad, 1928. – 56 s.
5. Bukharin N. K voprosu o zakonomernostyakh perekhodnogo perioda: kriticheskie zamechaniya na knigu E. Preobrazhenskogo «Novaya ekonomika» / N. Bukharin. – Moskva-Leningrad, 1928. – 92 s.
6. Bukharin N. Novoe otkrovenie o sovetskoy ekonomike ili kak mozjno pogubit' roboche-krest'yanskiy blok / N. Bukharin. – Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1925. – 35 s.
7. Bukharin N. Problemy teorii i praktiki sotsializma / N. Bukharin. – M., 1989. – 512 s.
8. Bukharin N. Khozyaystvennyy rost i problema raboche-krest'yanskogo bloka / N. Bukharin // Bol'shevik. – 1924. – №14.
9. Bukharin N.I. Novyy kurs ekonomicheskoy politiki (pechataetsya kak rukovodstvo partrabotnikam) / N. Bukharin. – Tomsk, 1921.
10. Grinshteyn A. Nashi finansy za gody Nep'a / A. Grinshteyn // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925. – №3.
11. Hurevych M.B. Pytannya suchasnoho selyans'koho hospodarstva Ukrayiny (z peredmovoyu M.M. Vol'fa) / M.B. Hurevych. – Kharkiv: Vyd-vo TsSU USRR, 1927. – 182 s.
12. Gurevich M.B. Pryamoe oblozhenie sel'skogo khozyaystva Ukrainy / M.B. Gurevich. – Khar'kov: Sovetskiy selyanin, 1933. – 64 s.
13. Danilov V.P. K voprosu o ponimani nepa / V.P. Danilov // Nep: ekonomicheskie, politicheskie i sotsiokul'turnye aspekty. – Moskva, 2006. – S. 26-32.

14. Denysovets' P.M. Podatkova polityka radyans'koyi derzhavy shchodo selyanstva Ukrayiny v 1921-1929 rr. / M.P. Denysovets', O.P. Yermak // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1982. – №6. – S. 88-96.
15. Dobrogaev V. Oblozhenie i dokhodnost' sel'skogo khozyaystva / V. Dobrogaev // Khozyaystvo Ukrainy. – 1928. – №10. – S. 144-150.
16. D'yachenko V.P. Istoriya finansov SSSR (1917-1950 gg.) / V.P. D'yachenko. – Moskva: Nauka, 1978. – 493 s.
17. Zalesskiy M. Ya. Nalogovaya politika sovetskogo gosudarstva v derevne / M. Ya. Zalesskiy. – Moskva: GIZ, 1940. – 108 s.
18. Zinov'ev G., Kamenev L. O serednyake (Materialy) / G. Zinov'ev, L. Kamenev. – Leningrad: «Priboy», 1925. – 61 s.
19. Kalmykov S.V. Nalogi na predprinimatel'skuyu deyatel'nost' v tsarskoy Rossii i v period nepa / S.V. Kalmykov, Yu.A. Petrov. // NEP: ekonomicheskie, politicheskie i sotsiokul'turnye aspekty. – Moskva: ROSSPEN, 2006. – S. 154-175.
20. Kolektivizatsiya i holod na Ukraini. 1929-1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – Kyiv, 1993. – 736 s.
21. Kornovenko S.V. Selo. Khlib. Hroshi. Podatkova polityka radyans'koyi vlady v ukrayins'komu seli u period NEPu / S.V. Kornovenko, V.M. Lazurenko. – Cherkasy: «Vash Dim», Vydavets' PP Dyky O.O., 2004. – 188 s.
22. Kritsman L. Desyat' let na agrarnom fronte proletarskoy revolyutsii / L. Kritsman // Na agrarnom fronte. – 1927. – №11-12. – S. 3-8.
23. Kushnir O. Pro yedynyy sil's'kohospodars'kyi podatok na 1927-1928 rik / O. Kushnir. – Kharkiv: Radyans'kyi selyanyn, 1927. – 85 s.
24. Lazurenko V.M. Zamozhne selyanstvo Ukrayiny v umovakh nepu / V.M. Lazurenko. – Cherkasy: Vidlunnya – Plyus, 2003. – 160 s.
25. Lazurenko V.M. Kurkul' chy hospodar? Selyans'ka ekonomika yak sotsial'na katehoriya / V.M. Lazurenko. – Cherkasy: «Vash Dim», 2005. – 220 s.
26. Larin Yu. Itogi, puti, vyvody novoy ekonomicheskoy politiki / Yu. Larin. – Moskva: GIZ, 1923. – 283 s.
27. Larin Yu. Sovetskaya derevnya / Yu. Larin. – Moskva: Izd. «Ekonomicheskaya zhizn'», 1925. – 384 s.
28. Larin Yu. Chastnyy kapital v SSSR / Yu. Larin. – Moskva-Leningrad: Izd-vo «Ekonomicheskaya zhizn'», 1927. – 310 s.
29. Livenskiy M. Prodalog i golodayushchie rayony / M. Livenskiy. – Moskva: Krasnaya nov', 1922. – 8 s.
30. Mar'yakhin G.L. Nalogovaya sistema SSSR / G.L. Mar'yakhin. – Moskva: Finansy, 1952. – 245 s.
31. Mingulin I. Puti razvitiya chasnogo kapitala / s predislaviem A.Z. Gol'tsmana / I. Mingulin. – Moskva-Leningrad: Moskovskiy rabochiy, 1927. – 189 s.
32. Mints L.E. K probleme ispol'zovaniya rabochey sily v krest'yanskom khozyaystve / L.E. Mints // Planovoe khozyaystvo. – 1927. – №8. – S. 321-338.
33. Narodnoe khozyaystvo Ukrainy v 1921 g. Otchet Ukrainskogo ekonomicheskogo soveta STO. – Khar'kov, 1922. – 125 s.
34. Nesmelov F. Nalogovye dokhody za pyat' let / F. Nesmelov. // Finansovyy byulleten'. – 1925. – №4.
35. P.R. Pyat' let promyslovogo naloga // Finansovyy Byulleten'. – 1926. – №19-20.
36. Peshekhonov A.V. Sravnitel'naya tyazhest' natural'nykh nalogov 1921 goda dlya razlichnykh grupp krest'yanstva / A.V. Peshekhonov. – Khar'kov: Gosizdat, 1922. – 17 s.
37. Potapov M. K voprosu o metodakh gruppirovki krest'yanskikh khozyaystv / M. Potapov // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925-1927. – №7-9. – S. 161-166.
38. Skrypchyn's'ka N.O. Podatkova polityka radyans'koyi vlady v ukrayins'komu seli v 20-kh rokakh XX st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / N.O. Skrypchyn's'ka. – Kyiv, 2014. – 20 s.
39. Studenskiy G.A. Renta v krest'yanskom khozyaystve i printsipy ego oblozheniya / G.A. Studenskiy. – M., 1925. – 113 s.
40. Tezisy i predlozheniya, odobrennye sektoral'nyim soveshchaniem po sel'sko-khozyaystvennoy statistike TsSU Ukrainy (6-10 fevralya 1928 g.). – Khar'kov, 1928.
41. Trots'kyi. Do pytannya pro dyferentsiatsiyu sela / Trots'kyi // Hospodarstvo Poltavshchyny. – 1925. – №4-5. – S. 59-64.
42. Farba A. Proizvodstvennye nuzhdy krest'yanskogo khozyaystva / A. Farba // Khozyaystvo Ukrainy. – 1928. – №5. – S. 54-71.
43. Filipov's'kyi O.K. Rozvidka z orhanizatsiyi selyans'koho hospodarstva na Ukraini (Pereklad z rosiys'koyi Ye. Pluzhnyka) / O.K. Filipov's'kyi. – Kharkiv: DVU, 1926. – 314 s.
44. Shmidt A. Sel'sko-khozyaystvennyy nalog / A. Shmidt // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925. – №3.
45. Yurovskiy L.N. Denezhnaya politika sovetskoy vlasti (1917-1927) / L.N. Yurovskiy. – Moskva: Nachala-Press, 1996. – 436 s.

UDC 94(477):[001+6]:52

MARINAO. PRYN¹, OLEXANDR V. PRYN², SERGEY I. DEGTYAREV³¹ Vernadsky National Library of Ukraine, PhD (History) (Ukraine)² Vernadsky National Library of Ukraine PhD (History) (Ukraine)³ Sumy State University, Dr (History), Associate Professor (Ukraine)**CORRESPONDENCE BETWEEN THE ACADEMICIAN EVGENY FEDOROV AND TSOU YI-HSIN: MATERIALS TO THE HISTORY OF LATITUDE INVESTIGATIONS**

Setting a high value on such component of historical studies as the history of science the authors refer to the history of astronomical surveys development. In current paper special attention is given to the establishment and development of scientific institutions in the sphere of latitude observations. Particularly, the activity of Poltava Gravimetric Observatory, which was established in 1926 and played a role of fundamental gravimetric post connected to the world gravimetric network, is covered separately.

The correspondence between astronomical scientists could be used as a valuable source for studying latitude investigations in the 20s century. In this work we present the texts of nine letter written in English, which are a part of correspondence between Ukrainian Soviet astronomical scientist E.P. Fedorov and Chinese scientist Tsou Yi-Hsin. The correspondence took place from 1957 to 1965 and ended up with the beginning of the Cultural Revolution in China in 1966-1976. Letters presented in the article contain information concerning the training of Chinese astronomers in the Soviet Union and establishment of latitude observations in China.

Keywords: E.P. Fedorov, Tsou Yi-Hsin, Ukraine, People's Republic of China, Soviet Union, USSR, International Astronomical Union, International Latitude Service, Poltava Gravimetric Observatory.

ПРИНЬ М.О.¹, ПРИНЬ О.В.², ДЕГТЯРЬОВ С.І.³¹ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук (Україна)² Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук (Україна)³ Сумський державний університет, доктор історичних наук, доцент (Україна)**ЛИСТУВАННЯ АКАДЕМІКА ЄВГЕНА ФЕДОРОВА ТА ЦЗОУ І-СІНЬ:
МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ШИРОТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Надаючи великого значення такій складовій історичних досліджень, як історія науки, автори торкнулися історії розвитку астрономічних досліджень. У даній роботі особлива увага приділена становленню та діяльності наукових установ у галузі широтних спостережень. Окремо розглянуто діяльність Полтавської гравіметричної обсерваторії, що була заснована у 1926 р. і була фундаментальним гравіметричним пунктом, пов'язаним зі світовою гравіметричною мережею.

У якості цінного джерела до вивчення історії широтних досліджень у ХХ ст. може використовуватися листування вчених-астрономів. У даній публікації наведено тексти дев'яти листів, написаних англійською мовою. Вони є частиною листування українського радянського вченого-астронома Є.П. Федорова та китайської вченої Цзоу І-Сінь. Спілкування між цими науковцями тривало протягом 1957-1965 рр. та перервалося з початком "культурної революції" у Китаї 1966-1976 рр. У запропонованих листах міститься інформація про стажування китайських астрономів-широтників у Радянському Союзі, становлення широтних спостережень в Китаї.

Ключові слова: Є.П. Федоров, Цзоу І-Сінь, Україна, Китайська Народна Республіка, Радянський Союз, СРСР, Міжнародний астрономічний союз, Міжнародна служба широти, Полтавська гравіметрична обсерваторія.

ПРИНЬ М.О.¹, ПРИНЬ А.В.², ДЕГТЯРЕВ С.И.³

¹Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского, кандидат исторических наук (Украина)

²Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского, кандидат исторических наук (Украина)

³Сумский государственный университет, доктор исторических наук, доцент (Украина)

ПЕРЕПИСКА АКАДЕМИКА ЕВГЕНИЯ ФЕДОРОВА И ЦЗОУ И-СИНЬ: МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ШИРОТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Придавая большое значение такой сложной составляющей исторических исследований, как история науки, авторы коснулись истории развития астрономических исследований. В данной работе особое внимание уделено становлению и деятельности научных учреждений в сфере широтных наблюдений. Отдельно рассмотрена деятельность Полтавской гравиметрической обсерватории, которая была основана в 1926 г. и была фундаментальным гравиметрическим пунктом, связанным с мировой гравиметрической сетью.

В качестве ценного источника для изучения истории широтных исследований в XX в. может использоваться переписка ученых-астрономов. В данной публикации приведены тексты девяти писем, написанных на английском языке. Они являются частью переписки украинского советского ученого-астронома Е.П. Федорова и китайской ученой Цзоу И-Синь. Общение между этими исследователями продолжалось в течение 1957-1965 гг. и прервалось с началом "культурной революции" в Китае 1966-1976 гг. В представленных письмах содержится информация о стажировке китайских астрономов-широтников в Советском Союзе, становлении широтных наблюдений в Китае.

Ключевые слова: Е.П. Федоров, Цзоу И-Синь, Украина, Китайская Народная Республика, Советский Союз, СССР, Международный астрономический союз, Международная служба широты, Полтавская гравиметрическая обсерватория.

The progress of the mankind is closely related to the development of scientific knowledge. Moreover, evolution of any science is based on the efforts of a human to understand and conquer the environment and the desire to explore the unknown. That's why in order to understand the process of humankind society development completely it is necessary to pay great attention to such component of history as the history of science.

Astronomers have been trying to solve the mysteries of the Universe for many millennia. Today astronomy is a science studying the origin, development and properties of objects observed in the sky (outside the boundaries of the Earth) as well as the processes connected to them. The astronomers research stars, planets and their satellites, comets and meteorites, nebulae, stellar systems, etc.

The United Nations declared 2009 the International Year of Astronomy (IYA2009).

Astronomy has long been connected to geodesy and geophysics. Thus, as early as in 1895 International Association of Geodesy decided to establish a special latitude service to perform systematic research in order to receive more accurate data allowing to study the movement of the poles of the Earth in detail. It received the name of International Latitude Service (ILS). In 1899 the first network of six astronomical stations near 39° north latitude was established and came into operation [7, p. 147].

The investigations in this sphere were based on close international collaboration. So, during the 20th century other latitude stations, including those from the Soviet Union (USSR), joined to the execution of latitude observations. It is remarkable that Gravimetric Observatory in Poltava (Ukrainian SSR) was one of the most powerful scientific institutions in the area of latitude observations. It was a fundamental gravimetric point connected to the world network where during many years the measurements of gravity were executed and such phenomena as the shifts of Earth poles and tides in the Earth crust were studied.

Poltava Gravimetric Observatory was founded in Poltava by academician O. Ya. Orlov. Initially it was subordinated to the Ukrainian Central Chamber of Measures and Weights, but in 1936 it came under the jurisdiction of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, and since 1964 it has been part of the Subbotin Institute of Geophysics.

Since 1939 astronomical observations of the changes of Poltava latitude are being conducted in Poltava Gravimetric Observatory using several instruments: Zeiss and Bamberg zenith telescopes, Danjon prism astrolabe, zenith telescope ZTL-180 (ЗТЛ-180). The results of these observations have allowed to receive important fundamental data about the shifts of the Earth Poles and to study some particular effects of the Earth rotation (for example, the influence of the liquid Earth core). In May of 1953 Poltava Gravimetric Observatory became the centre of latitude service in the USSR.

It is remarkable that in Poltava Gravimetric Observatory for the first time ever in the world daily nutation was calculated basing on the astronomical investigations, which confirmed the existence of the liquid Earth core. Moreover, on the basis of longterm observations of the ground surface dynamics the methodology for seasonal vertical movement of soil layers forecasting exclusively according to the data of precipitation was developed. Poltava set of observations over bright stars knows no equals in the world practice of latitude observations.

The names of such prominent scientists as O.Ya. Orlov, E.P. Fedorov, Z.N. Aksentyeva, M.A. Popov, V.G. Balenko, Ju.K. Gulak, D.D. Ivanenko, Ya.S. Yatskiv, V.G. Bulatsen are connected to the activity of the Poltava Gravimetric Observatory. In this particular observatory worked E.P. Fedorov (1909-1986), who later became an academician of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR. He conducted vigorous scientific and organizational activity, connected to the Earth rotation. E.P. Fedorov even held the post of the Chief of the Committee on the Earth rotation exploration of the Astronomical Council of .Ac.Sci.USSR. During 1955-1961 he occupied the position of the President of the Commission 19 "Rotation of the Earth" of the International Astronomical Union and was actively involved in the operation and reorganization of the International Latitude Service, which in 1962 was transformed into International Polar Motion Service at the suggestion of E.P. Fedorov

In 1956-1958 latitude observations developed extremely extensively in the world. This was favored by the conducting of the International Geophysical year in 1957/1958 and of the International year of collaboration in 1959 [1, sh. 17]. During the International Geophysical Year 67 countries executed geophysical observations according to single research program and methodology. Moreover, it lead to the building of a latitude station in Tientsin, People's Republic of China [3, sh. 63], which was later headed by Chinese astronomical scientist professor Tsou Yi-Hsin.

Tsou Yi-Hsin was born on the 5th of June 1911. She graduated from Sun Yet-Sen University, Canton, in 1932, and then she worked in the Observatory of the University. In 1935 the astronomer was sent to Japan to improve her knowledge of Practical Astronomy. Tsou Yi-Hsin spent about one year at Tokyo Imperial University Observatory and Tokyo Observatory. After having returned from Japan she kept on working in the above mentioned University Observatory up to 1948 and at the same time was occupied as a lecturer, then assistant professor and, lastly, professor of that University and the director of the Observatory.

In 1948 Prof. Tsou Yi-Hsin obtained a grant from the Commission 38 of IAU (Exchange of Astronomers) to study at the Royal Greenwich Observatory for eight or nine months. In 1949 she was at the Edinburg Observatory, Scotland and the Cambridge Observatory, England. It was mentioned in Transactions of the IAU, Vol. VIII, page 602: «A second woman astronomer worked for the space of two years at various Observatories in Great Britain – second year with the aid of a grant from the British Council. She has returned home with greatly increased knowledge in a wide range of subjects in which there was no opportunity of gaining experience in her own country».

She returned to China in 1951 and continued her professorship at the same University for one year and then worked at the Purple Mountain Observatory, Academy of Science, Nanking, China from September 1951 and took charge of a new Tientsin Latitude Station. During the period of 1957-1958 she had been learning latitude works in Moscow, at Pulkovo [Main Astronomical Observatory of National Academy of Sciences of the RSFSR] and at Poltava [Gravimetric Observatory of Poltava] [6].

The correspondence of this scientist with E.P. Fedorov, who she called a teacher, sparks an enormous interest. This correspondence is deposited in the archive of the Archival Institute of Vernadsky National Library of Ukraine in the fond 250 “Fedorov Yevgen Pavlovich (the 26th of June 1909 – the 8th of November 1986) – astronomer, academisian Ac.Sci.Ukr.SSR (1969)”. The letters of Tsou Yi-Hsin and E.P. Fedorov represent a valuable source for the study of the latitude investigations historiography in the 20th century and of the scientists’ fruitful biographies.

Apart from describing the character of communication between the two scientists – of the teacher and the pupil, they also contain information concerning practical training of Chinese latitude astronomers in the USSR, the establishment of latitude observations in PRC and the collaboration of a famous soviet astronomer E. P. Fedorov with Chinese colleagues.

The correspondence between two astronomers had begun as far back as the time of Tsou Yi-Hsin training in the USSR. In her letter of 1958 she shares her impressions of her visit to Tashkent and latitude station in Kitab (Letter 1).

After the return to PRC her communication with E.P. Fedorov continued, which is evidenced from their correspondence. In her letters Tsou Yi-Hsin informs E.P. Fedorov about the process of the Tientsin Latitude Station setting up and discusses problems which were arising while mounting the equipment. Initially, Peking University ordered zenith-telescope at Carl Zeiss Jen Company, but there emerged a delay in executing the order [2, sh. 3]. In the end, the latitude station received the equipment from the USSR (Letters 2, 3, 4).

When a limited network of five latitude stations began to develop rapidly and more stations, including already existing and new ones, particularly those from Mongolia and PRC, were joining the network, the issue of the quick access to special literature on latitudinal subject, to the reporting information of ILS and the results of latitude observations became extremely pressing. E.P. Fedorov helped to solve this outstanding problem for Chinese astronomers via the exchange of literature and providing methodological aid in the organization of latitude observations for the team of young latitude station (Letters 5, 6, 7).

During 1958-1964 spirited debates took place among astronomers and geodesists about the reorganization of International Latitude Service and burning problems were discussed. Chinese astronomers engaged in the operation of this service, including the representatives of the latitude station in Tientsin, were also concerned about these issues. The correspondence between the Head of the latitude station Tsou Yi-Hsin and E. P. Fedorov provided the opportunity to “have a finger on the pulse” (Letters 8, 9).

As a whole, the correspondence of the astronomers E.P. Fedorov and Tsou Yi-Hsin lasted over 1957-1965 and discontinued with the beginning of the Cultural Revolution in China in 1966-1976.

In current work we provide authentic texts of nine letters. All of them are written in English, but there are some words and phrases in Russian in letters. Saving the peculiarities of original documents we give the translations of such words. We introduce the Chinese scientist in the article preamble as Tsou Yi-Hsin, but in the letters several versions of her name spelling could be found (Zsou-Yi-Sin, Tsou Yi-Hsin, Thsou Yi-Hsin, Yee-Hsin Chu). Fragments which couldn’t be read because of illegible handwriting are marked as /.../.

1. Євген Павлович Федоров: нариси та спогади про вченого / Кол. авторів. – Київ: Наукова думка, 2009. – 248 с.

2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 250, оп. 1, спр. 88. 151 арк.

3. ІА НБУВ, ф. 250, оп. 1, спр. 92. 65 арк.

4. ІА НБУВ, ф. 250, оп. 1, спр. 163. 2 арк.

5. ІА НБУВ, ф. 250, оп. 1, спр. 254. 12 арк.

6. ІА НБУВ, ф. 250, оп. 1, спр. 294. 1 арк.

7. *Koichi Yokoyama*. History of the International Polar Motion Service / International Latitude Service. Polar Motion Historical and Scientific Problems. – Vol. 208. – 2000.

References:

1. Evgeny Fedorov, essays and memoirs about the scientist / Authors. – Kyiv: Naukova dumka, 2009. – 248 p.
2. Archival Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky (AI NLU), found 250, description 1, case no. 88. 151 sheet.
3. AI NLU, found 250, description 1, case no. 92. 65 sheet.
4. AI NLU, found 250, description 1, case no. 163. 2 sheet.
5. AI NLU, found 250, description 1, case no. 254. 12 sheet.
6. AI NLU, found 250, description 1, case no. 294. 1 sheet.
7. Koichi Yokoyama. History of the International Polar Motion Service / International Latitude Service. Polar Motion Historical and Scientific Problems. – Vol. 208. – 2000.

Letter 1

Проф. Федоров
Полтавская обсерватория
Полтава УССР¹

1958, I, 22nd

Dear Prof. Федоров,

I sent you one letter from Moscow and left four small gifts at the Foreign Dept. for giving to your Director (Зинаида Николаевна²), Николай Андреевич, Фрося and Катя³.

We arrived Ташкент⁴ on 31st December last year. I thought our stay at Ташкент and Китаб is very short, we learn some valuable knowledge there (the mounting, adjustment of АПМ-2 з. т [zenith-telescope], publications some International Latitude stations, some papers of Kimura, Carnera, Cecchini, Nicolini,...).

Now, we are on the train for returning home at will write to you when I arrive Tientzin.

Please sent our thanks to your Observatory for sending us telegram dated 31st Dec. last year to Китаб⁵ (for new year).

Sincerely yours,
Цзоу И-Синь⁶
at the station Отпор⁷
in a great hurry.

This letter had not got the opportunity to the sent out, the Postage stamp (1 руб.⁸) on its envelop) prove it to you.

AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 2.

Letter 2

I should report to our Observatory and to all concerning organizations that what I have learnt in your Country. Poltava is the place that I stayed longest, so, if possible, please send me (to Тяньцзинь⁹) two copies of my «справка»¹⁰, it would be much appreciated. An addressed envelope with airmail stamp on is enclosed, please send it by registered post and add some stamp on. The two addressed labels are enclosed for sending literatures, books and publications.

Our young observer received Алла's letter¹¹ with thanks. We give her 5⁺ for her handwriting of our Chinese address.

АПМ-2 had arrived here two month before my arrival. It is very strange that we could not found any eyepiece in any wooden case. I wrote a letter to Софья Васильевна and Владимир Иванович¹² yesterday, to ask their Kindness to consult with the manufactory.

There are some stain-spots on the instrument. It seems that it suffered damp. I heard that all wooden cases of instrument were put inside the paralon since 25th dec.

Now all of us are waiting for the mechanics and eyepieces from Ленинград¹³ and hope to get a level-examinator.

Which best wishes waiting for your letter.

Your student, Цзоу И-Синь.

AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 12.

Letter 3

Poltava,

1958, March 3

My dear Prof. Zsou-Yi-Sin,

I must apologize for not answering your letter earlier: it reached Poltava when I was at Pulkovo, and I seize the first free time to write to you after having returned home. Thank you very much indeed for your presents which you mention in your letter. I can scarcely give you an idea how all of us were touched with your kindness.

As you had asked me I remitted 1800 p. to Пань Цзюнь-Хуа¹⁴. You can find the bill enclosed herewith. I send you also Отзыв which you wished to have. I have ventured to add to this Отзыв several sincere words expressing my personal opinion of your work in the field of latitude investigation. I shall be happy if this remark is useful for you.

From my part I have one request to you too. I suppose to write a popular paper about recent progress of work pertaining to the problem of the pole motion. This paper is intended for the magazine «Природа»¹⁵ and to brighten it up I should like to illustrate it. May I ask you to send me as soon as possible some photos of your station? Those pictured the zenith-telescope in the process of installation would be of an utmost interest.

Waiting for news from you,

sincerely yours,

E.P. Fedorov

AI NLU, found 250, description 1, case no. 163, sh. 1.

Letter 4

[Prof.] Федоров,

Tientsin №2

1958, April 6

Just after received your letter several photographs went sent to you about three weeks ago.

Two specialists from the manufactory arrived Tientsin on the 18th march and have been doing their work since the 19th last month.

Now, the main parts of АПМ-2 have been mounted up except the east photovisual telescope for the Talcott's levels. These few days the adjustments of the vertical and horizontal axis have been in proceeding.

It is very kind of the manufactory and of these her specialists that they brought us all necessary articles and they decided to alter the whole electrical scheme to a new and best one by following the good experiences of ГАИШ.

Our photography is so bad that all photos are not good at all, only four photos can be enclosed herewith.

Thank you Observatory and you for the two «отзыв» which give me a lots of helps and encourage me very much. (Because owing to these two отзыв somebody of our Academy promised to order one level-examinator and one chronograph from СССР¹⁶ for the Station and promised to send the order for the level-examinator c/o Prof. Михайлов!¹⁷)

Have you determined the sale of your P /.../ Chronograph again? What is the final value of R of з. т. Bamberg we got? Do you agree that I recommend your zenith-star method for determining R to our astronomical conference which will be held in Nanking? If your shot note of that method published in А. Ц. please sent me one copy.

With best wishes to everyone of your Observatory.

your student

Цзоу И-Синь.

AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 4.

Letter 5

President E. P. Fedorov,
Poltava Observatory

Tientsin Station
10th May, 1959

Our Dear President Fedorov,

We are very glad to receive your letter dated 24 April and thank you very much for giving us encouragement, and asking Prof. Melchior to send me Vol. 9 of Results of ILS which I could not yet.

We are in need of the correction for Δ of each pair of International programme, but not for the group means. Because the correction of each group had been already computed in Poltava by us in 1957. We have used these corrections Δ to compute our latitude observations of completed groups, but we don't know how to treat the incomplete groups.

The rest money deposited in the bank in Poltava belongs to me, please ask somebody to buy some books or copy some papers for me, time by time. I hope very much to get the reports on ЗТЛ-180 in the 13th conference of Soviet Astrometry in 1958, in the 10th conference of IAU, and the results of International stations since 1957.

When and where will the 4th conference of Soviet Latitude carry on?

Your student

Цзоу И-Синь.

PS. How do you think that when we should send our observation-book to Central office? What is its address?

Yesterday, I could not find the envelopes of the former type and had to buy some as the enclosed once (9 envelopes have been sent by ordinary mail). I will try to find the former type and will sent you when I get them.

AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 5.

Letter 6

Тяньцзинь,
X, 27, 1961

Our Dear President, my Dear Teacher Fedorov.

Three weeks ago, after my summer holidays? I received the two /.../ publications, my gratitude is beyond my power of expression.

I think, you have only one copy. They have been sent to make microfilm and were sent back to you yesterday. I beg your pardon to this delay.

Your student

Цзоу И-Синь

AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 6.

Letter 7

С праздником!¹⁸

We are very glad to know that the great work «Каталог склонений звезд программ зенит-телескопа в системе FK4...»¹⁹ had been finished and published. Would you be so kind as to send me one copy.

With best wishes to your family.

Цзоу И-Синь

1964, X, 29

AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 10.

Letter 8

Prof. Tsou Yi-Hsin
Director of the Tientsin
Latitude Station
Tientsin,
China.

The Main Astronomical
Observatory of the
Academy of Sciences of the
Ukrainian SSR
Kiev 41,
29 March, 1961

Dear Professor Tsou Yi-Hsin,

It gave me great pleasure to receive your presents and even greater pleasure to learn from Prof. Shcheglov that you were well.

More than a year ago I was entrusted with the directorship of the Main Astronomical Observatory of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and moved from Poltava to Kiev. My new address is Kiev 41, the above Observatory. The bad side of my new position is that I cannot find now as much time as in former times for the work on the latitude problem. Meanwhile, this problem requires now more attention than ever before. Owing to bad health Prof. Cecchini intends to desert his post of the Director of the Central Bureau of the International Latitude Service. So it is urgent to decide where this Bureau will be in future and who should be nominated its new Director. Moreover, it is generally recognized that the whole organization of the latitude service needs reconsideration. To discuss future organization of this service some scientists interested in this matter met in Helsinki last autumn.

I am sending you the resolution of this meetings and, in a separate cover, the collection of papers presented to the meeting.

Several months ago I received a letter from the Secretary of your Observatory concerning possible utilization of your latitude observation in the computing the polar co-ordinates by the Soviet Latitude Service. First of all I should like to have the results of your observation to compare them with the polar co-ordinates already computed. Thus I shall appreciate receiving variation of latitude of your Observatory from the beginning of regular observations up to the present. Monthly means or normal points is all that I need.

I shall be grateful also for your permission to use these data in the computing polar co-ordinate together with the data obtained from other observatories both Soviet and foreign. This work is now in progress at our observatory.

I must apologize for not sending you newly edited books as you had requested before leaving Poltava. I promise to atone for my negligence in the future.

With every best wish.

Yours sincerely,
E.P. Fedorov

AI NLU, found 250, description 1, case no. 163, sh. 2.

Letter 9

2nd, Post

21, XII, 1963

Our dear Teacher Fedorov.

We have not got any news from you two years. How are you?

Have you received the envelopes and my letters which had been sent about three month ago?

I never forget our friendship and the great helps of Soviet Astronomers.

Please tell me the address of Dr. Paul Melchior.

It would be much appreciated if you would send or lend me the followers:

1. Any news, any publication dealing with meridian Observations of ILS-stars and determination of proper motions μ .

2. The preliminary results of International latitude stations for 1961.
 3. On the Present state and the future of Latitude Investigations. Collection of papers № 2, Москва²⁰. If it was published.
 4. Предварительные результаты Исследований колебаний широты и движения полюсов земли²¹ № 3, № 4.
 5. Труды 4-й Всесоюзной широтной конференции²².
- With best wishes for Happy Year 1964 Your students Yee-Hsin Chu.
- AI NLU, found 250, description 1, case no. 254, sh. 8.*

Comments:

- ¹Проф. Федоров, Полтавская обсерватория, Полтава, УССР – To Prof. Fedorov, Observatory Poltava, Poltava, Ukrainian SSR
- ²Зинаида Николаевна – Zinaida Nikolaevna. Zinaida Aksentieva (June 25, 1900 – April 8, 1969) was a Ukrainian/Soviet astronomer. She became Poltava Gravimetric Observatory director in 1951.
- ³Николай Андреевич, Фрося and Катя – (Nikolay Andreevich) Nikolay Popov – Senior Scientist of Poltava Gravimetric Observatory; (Frosya) Bobovoz Efrosin'ya – Astronomer and Librarian of Poltava Gravimetric Observatory; (Katya) Ekaterina Evtushenko – Research Scientist of Poltava Gravimetric Observatory.
- ⁴Ташкент – Tashkent. The capital and largest city of Uzbekistan.
- ⁵Китаб – Kitab is a town in Kitob District of Qashqadaryo Region in Uzbekistan.
- ⁶Цзоу И-Синь – Tsou Yi-Hsin.
- ⁷station Отпор – The old name of the city of Zabaykalsk. On China's request, in 1958 the Soviets changed the name «Отпор» to the neutral Zabaykalsk.
- ⁸1 руб. – 1 ruble or rouble. In this case - the cost of a postage stamp.
- ⁹Тяньцзинь – Tientsin. Is a metropolis in coastal northeastern China and one of the five national central cities of China.
- ¹⁰справка – reference.
- ¹¹Алла's letter – Letter from Alla. Alla Korsun' – Astronomer of Poltava Gravimetric Observatory.
- ¹²Софья Васильевна and Владимир Иванович – Sof'ya Vasil'evna and Vladimir Ivanovich. Sof'ya Voroshilova-Romanskaya – the Scientist of The Central Astronomical Observatory of the Soviet Academy of Sciences at Pulkovo. Vladimir Sakharov – the Scientist of The The Central Astronomical Observatory of the Soviet Academy of Sciences at Pulkovo.
- ¹³Ленинград – Leningrad. Is the former name of Saint Petersburg, is the second largest city in Russia.
- ¹⁴Пань Цзюнь-Хуа – Pan' Tszyun' -Khua.
- ¹⁵«Природа» – «Priroda» (eng. «Nature») – magazine published since 1912. Now the monthly popular scientific journal of the Russian Academy of Sciences, whose publications are devoted to natural science topics.
- ¹⁶отзыв – evaluation.
- ¹⁷СССР – USSR, Union of Soviet Socialist Republics.
- ¹⁸Проф. Михайлов – Aleksandr Mikhailov (1888-1983) – Russian astronomer who was a member of the Soviet Academy of Sciences. He worked at Pulkovo Observatory from 1947 to 1982.
- ¹⁹С праздником – Congratulations.
- ²⁰«Каталог склонений звезд программ зенит-телескопа в системе FK4...» – «Catalogue of the declinations of stars programs of zenith-telescope in the system FK4»
- ²¹Москва – Moscow. Is the capital and the largest city of Russia.
- ²²Предварительные результаты Исследований колебаний широты и движения полюсов земли – Preliminary results of Researches of oscillations of latitude and polar motion of the Earth.
- ²³Труды 4-й Всесоюзной широтной конференции – Studies of the 4th All-Union latitude conference.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

UDC 614.23/.25(092):821.161.2-1(Білиловський)

ВАСИЛЬЕВ К.К.¹, ВІКСНА АРНІС²¹Одесский национальный медицинский университет, доктор медицинских наук, профессор (Украина)²Латвийская академия наук, доктор медицины, профессор, академик (Латвия)**УКРАИНСКИЙ ПОЭТ К. БЕЛИЛОВСКИЙ КАК ВРАЧ**

Кесарю Александровичу Белиловскому (1859-1938) посвящена большая литература, но его деятельность как врача до сих пор не получила своего освещения, что и стало целью данной работы. Впервые выяснены и документально подтверждены вехи медицинской биографии К. Белиловского. Он выбрал для себя стезю правительственного гражданского врача. Всю жизнь выполнял служебные обязанности, был отличным администратором, был на хорошем счету у своего начальства, смог дослужиться до чина действительного статского советника, что дало ему, сыну сельского фельдшера, статус потомственного дворянина. К. Белиловский политикой не занимался, не был националистом, социалистом или консерватором. По своим взглядам он был скорее демократом, но у тайной полиции его культурная деятельность как украинца вызывала подозрения. В годы гражданской войны он примкнул к Белому движению. Впервые вводимые в научный оборот исторические источники позволяют лучше понять поэтическое наследие К. Белиловского.

Ключевые слова: К.А. Белиловский (1859-1938), XIX-XX вв., история Украины, история медицины.

KONSTANTIN K. VASYLYEV¹, ARNIS VIKSNA²¹Odessa National Medical University, Dr (Medicine), Professor (Ukraine)²Latvian Academy of Sciences, Dr (Medicine), Professor, Academician (Latvia)**THE UKRAINIAN POET K. BILILOVSKY AS A DOCTOR**

K. Bililovsky (1859-1938) is the Ukrainian poet, translator and cultural figure. He received higher medical education and he earned his living as a doctor the whole lifetime. Great literature was devoted to him, but his work as a doctor has not been investigated yet. The purpose of this study, in contrast to the already carried research, to enlighten the stages of K. Bililovsky's medical practice. At the same time we are bringing new historical sources, such as archival and published ones, that dropped out of sight of the researchers of the doctor and the Ukrainian poet's life and work. For the first time the stages of K. Bililovsky's medical biography were clarified and documented.

He received his medical education at the Universities of Leipzig (1875-1876), Vienna (1876-1878), Dorpat (1879-1881) and again in Vienna (1882) and he graduated from the University of Jena in 1883. After that he worked as a doctor in Poltava. In 1885-1891 he was a policeman doctor in Petropavlovsk (now in Kazakhstan). In 1891-1892 he worked as a military doctor. Then he retired and served in the civil service in St. Petersburg. In 1895 he defended his thesis for the degree of Doctor of Medicine. In 1899-1905 K. Bililovsky worked as Kurland assistant of the provincial medical inspector in Mitau (now Jelgava, Latvia). Since 1906 he was at the same position in the Olonets province (Petrozavodsk), and in 1907-1910 as a provincial medical inspector in the same place. In 1910-1913 he worked as Taurida provincial medical inspector (Simferopol). In 1913-1920 he was a chief physician of Feodosia Marine medical-monitoring station. During the Civil War he joined the White movement. In 1920-1925 he worked as a doctor in the city of Simferopol. In 1925-1932 K. Bililovsky worked as an eye doctor in the Soviet dispensary in Rasht (Iran). The last years of his life were spent in Simferopol, where he died and was buried.

He is an author of several published scientific publications. In 1887 his health statistics and health sketch of Petropavlovsk were published. In this study he gave, for the first time, a fairly complete picture of the health of the area, completely unknown until now in this regard. In 1890 he made ovariectomy in Kazakhstan for the first time. He reported on the results of his successful gynecological activities in the medical society in St. Petersburg. So far his medical research and ethnographic essays are of scientific interest. His experience of the prison doctor was reflected in the monograph on the physical type of criminal. Finally, he explored the city of Yalta in a sanitary point of view, which allowed him to specify what measures could and should take to improve the health status of the city. The abovementioned inevitably would lead to the improvement of public health. For the first time the historical sources, introduced into scientific use, allow better understanding of K. Bililovsky's poetic legacy.

Keywords: K. Bililovsky (1859-1938), XIX-XX centuries., the history of Ukraine, the history of medicine.

ВАСИЛЬСВ К.К.¹, ВІКШНА АРНІС²

¹Одеський національний медичний університет, доктор медичних наук, професор (Україна)

²Латвійська академія наук, доктор медицини, професор, академік (Латвія)

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТ К. БІЛИЛОВСЬКИЙ ЯК ЛІКАР

Кесарю Олександровичу Білиловському (1859-1938) присвячена велика література, але його діяльність як лікаря не отримала до цих пір свого висвітлення, що й стало метою даної роботи. Вперше з'ясовані та документально підтверджені віхи медичної біографії К. Білиловського. Він обрав для себе шлях державного цивільного лікаря. Він усе життя виконував службові обов'язки, був відмінним адміністратором, мав добрі відгуки від свого керівництва, зміг дослужитися до чину дійсного статського радника, що дало йому, сину сільського фельдшера, статус потомственого дворянина. К. Білиловський політикою не займався, не був націоналістом, соціалістом чи консерватором. Його можна було віднести скоріше до демократів, але у таємній поліції його культурна діяльність як українця викликала підозри. У роки громадянської війни він приєднався до Білого руху. Історичні джерела, що вперше вводяться до наукового обігу, дозволяють краще зрозуміти поетичну спадщину К. Білиловського.

Ключові слова: К.О. Білиловський (1859-1938), XIX-XX ст., історія України, історія медицини.

Кесарь (Кесарий) Александрович Белиловский (1859-1938) – украинский поэт, переводчик, общественно-культурный деятель. В украинской литературе он, прежде всего, лирик, автор ярких стихов о женской красоте, чистой любви, о чарующей силе человеческих чувств. Его песни “В чарах кохання” и “Моя пісня” (музыка М. Леонтовича) стали народными. Переводил он на украинский язык И.В. Гете, Ф. Шиллера, Г. Гейне, а на немецкий – Тараса Шевченко (в 1876 г.; первая публикация перевода). Был близок к деятелям украинской культуры – писателям И. Франко и П.А. Кулишу, драматургу и актеру М.Л. Кропивницкому. В 1980 г. вышла книжка его стихов “В чарах кохання” и до сих пор стихи его неизменно издаются в антологиях украинской поэзии: “В чарах кохання: Українські пісні про кохання” (1989), “Українська муза” (1993), “Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка” (2005 и 2008). “В чарах кохання”, как уже было сказано, название одного из самых известных стихотворений К. Белиловского и школьные вечера старшеклассников в День Святого Валентина (14 февраля), теперь проходящие в Украине, обычно так и называются – “У чарах кохання”. Высшее образование К. Белиловский получил медицинское и всю жизнь работал врачом.

Ещё при его жизни биографические справки о нем появляются в солидных энциклопедических изданиях – “Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона” [57] и “Новом энциклопедическом словаре” [20], откуда в постсоветское время перекочевали в “Русский биографический словарь” [23]. При написании этих биографических справок были использованы автобиографии и биобиблиографические документы, которые собирал С.А. Венгеров [24]. Кроме того, его биография вошла в биографический справочник врачей Курляндии [59], а в 1933 г. некоторые данные о К. Белиловском попали в биографическое издание “Деятели революционного движения в России” [22]. В последнем справочнике использованы были архивные материалы департамента полиции имперской России, но как установил ещё Павел Андреевич Дегтярев (1914-1990), внесший наибольший вклад в выяснение жизненного пути украинского поэта, последний не был революционером, но в годы учебы за границей много общался с политическими эмигрантами. После Второй мировой войны биография К. Белиловского была помещена в наиболее фундаментальных украинских энциклопедиях, как изданных в СССР [26; 45; 46], так и за рубежом [29]. И сейчас, в начале XXI в., она по-прежнему неизменно входит в биографические справочники и энциклопедии [29; 41-44; 50].

Как уже отмечено, наиболее детально исследовал жизнь и деятельность поэта П.А. Дегтярев [33-38]. Вместе с тем, будучи литературоведом, он неточно и недостаточно полно освещал деятельность К.Белиловского как врача. З.В. Галиев в ходе подготовки докторской диссертации о влиянии российского освободительного движения на общественно-политическую жизнь Казахстана в XIX в. обратил внимание на неординарную личность доктора К. Белиловского, опубликовав статью о его медицинской деятельности в Петропавловске [30], а затем данные о нем привел в монографии “Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане”. [31, с. 101-108, 116, 128, 131, 152] Однако, доктор Белиловский не был ссыльным, и, как отмечено выше, революционером. З.В. Галиев, обосновывая свою позицию, ссылается на публикацию Н. Коншина (1923), который на основе архивных данных опубликовал “Материалы для истории политической административной ссылки в Степном крае”, где привел биографические данные о ссыльных народниках. В разделе об одном из них – М.Л. Песисе – он писал, что на последнего поступали многочисленные доносы. Так, в апреле 1889 г. генерал-губернатор получил анонимный донос, что петропавловские “социалисты ведут революционную пропаганду между мусульманского населения, для чего и заняли квартиры у татар. Подготавливают адский умысел против жизни Государя Императора. Во главе стоят Аргутинский, Гофман, Иванов, работающий у него в кузнице социалист, помощник присяжного поверенного М.Л. Песис и доктор Белиловский”. Был проведен внезапный и одновременный обыск с оцеплением домов. В итоге следователи донесли, что “факт существования преступной пропаганды среди населения г. Петропавловска не получил ни малейшего подтверждения”, а у городского врача Белиловского ничего предосудительного не оказалось. Тот же историк Н. Коншин буквально в следующем абзаце после изложения этого доноса, обысков и выводов, сделанных тайной полицией, разъясняет, что в ту эпоху в Петропавловске была “мания доносов” и до чего она доходила видно из того, что врач Егоров телеграммой от 28 декабря 1884 г. донес генерал-губернатору, что “Петропавловский уездный начальник и судья находятся в особенно дружественных отношениях с социалистами и что последние даже столуются у них”. На другой день тот же Егоров, опять же телеграммой просил оставить первую телеграмму без последствий, так как послал её в нетрезвом виде [47, с. 23-24]. Как видим, на основе приведенных данных

Н. Коншиным нельзя сделать заключения о том, что К. Белиловский был революционером, а советский историк З.В. Галиев в страстном порыве поиска народников причислял его к последним.

В 2000 г. были опубликованы воспоминания Белиловского, которые богаты ценным материалом к его биографии [28]. Публикация состоит из воспоминаний, вступительной статьи И.Я. Заславского, которая содержит ряд новых данных [40], и комментариев С.А. Захаркина. Вместе с тем незнание автором вступительной статьи медицинских реалий империи приводит его к ошибочным утверждениям. Так, он утверждает, что, имея диплом Йенского университета, К. Белиловский “не дістає дозволу лікарювати в царській Росії”, но новоиспеченный доктор и не просил разрешения у властей заниматься врачебной практикой, так как прекрасно знал, в отличие от литературоведа Заславского, он сначала должен сдать при российском университете государственный экзамен и лишь а после этого автоматически получит такое право. Примеры ошибочных утверждений литературоведа можно продолжить.

Целью данной работы, в отличие уже проделанных исследований, осветить этапы врачебной деятельности К.А. Белиловского. При этом мы привлечем новые исторические источники, как архивные, так и опубликованные, но до сих пор выпавшие из поля зрения исследователей жизни и деятельности врача и украинского поэта.

Родился он 20 февраля (4 марта) 1859 г. в селе Стополивка – имение М.А. Белухи-Кохановского (1809-1891) – Крапивнянской волости Золотоношского уезда Полтавской губернии. Теперь это село Вознесенское Золотоношского района Черкасской области в Украине, одна из улиц в котором названа в честь нашего героя. Отец К.А. Белиловского был сельским фельдшером, затем семья переехала в г. Золотоноша, а потом – в село Крупское Крапивнянской волости (ныне в том же Золотоношском районе), в имение некоего Стеценко.

Кесарь Белиловский учился в Полтавской (с 1867 г.) и Дерпской (ныне – г. Тарту, Эстония) гимназиях. Последнюю окончил в 1875 г. Затем он получал высшее образование в университетах Лейпцига (1875-1876), Вены (1876-1878), Дерпта (1879-1881) [58] и вновь Вены (1882). Закончил медицинское образование в Йенском университете с защитой диссертации на степень доктора медицины на тему, предложенную профессором М.-И. Россбахом (M.J. Rossbach, 1842-1894) – “Zur Differentialdiagnostik zwischen Tuberkulose und Lues des Pharynx” (К дифференциальной диагностики между туберкулезом и сифилисом глотки, 1883 г.).

После этого новоиспеченный доктор возвращается на родину. Ему предстояло сдать государственный экзамен при одном из университетов России. При этом надо обратить внимание на то, что в Германии К. Белиловский окончил университет с дипломом доктора медицины, что в России в ту эпоху соответствовало только званию лекаря.

В 1884 г. он выдержал при Императорском Харьковском университете такой “проверочный экзамен” на степень лекаря [61] и после этого больше года работал в Полтавской земской больнице, но не на штатном месте, которая позволяла бы получать жалованье. Частная практика молодого врача в губернском городе, где сравнительно сильна была конкуренция, по всей видимости, не была успешной. Занять же вакантную должность земского врача где-нибудь в глубинке той же Полтавской губернии или в любой другой, где было земское самоуправление, К. Белиловский не захотел. Он принимает решение поступить на государственную службу и пишет письмо в медицинский департамент Министерства внутренних дел (МВД) с просьбой предоставить место. При этом он понимал, что его пошлют в те отдаленные регионы империи, где остро ощущалась нехватка врачей, что и случилось. Доктору Белиловскому предложили, и он согласился, занять должность городского

врача в уездном городе Петропавловске Акмолинской области (ныне в Казахстане). Эта область вместе с Семипалатинской и Семиреченской относились к Степному генерал-губернаторству, административным центром которого был г. Омск. Итак, с 4/16 октября 1885 г. К. Белиловский был “в действительной службе” по ведомству МВД с содержанием 450 рублей в год [16].

Прослужив год в 14-тысячном Петропавловске, где одновременно с обязанностями городского врача он заведовал городской и тюремной больницами, К. Белиловский составил “Медико-статистический и санитарный очерк города Петропавловска Акмолинской области: Отчет за 1886 год” [3]. В нем автор дал достаточно полное представление о санитарном состоянии местности, до него вовсе неизвестной с этой стороны. Вот отдельные, наиболее критические высказывания. О почве: “Эта часть есть не только наигрязнейший уголок всего города Петропавловска, но, мне кажется, и всего земного шара” [3, с. 5]. О 5-ти классном городском училище: “если вы заходите в училище в 11 или в 12 часов дня, то спертый, затхлый, гнилой воздух сдавливает вам горло и спирает грудь; вы бросаете взгляд на детей, – и видите их угоревшими от выдыхаемой и вдыхаемой угольной кислоты; глаза мутные, усталые, туловище сгорбленное, лица бледные, всех ко сну клонит” [3, с. 39]. “Ещё 4-го июля сего отчетного года, я обратил внимание думы на это Поганое озеро. Но если на Руси вообще возбудить какой-нибудь гигиенический или санитарный вопрос и добиться его благоприятного разрешения – две вещи разные, то это положение в особенности относится к городам Сибири, особенно таким, как Петропавловск” [3, с. 23]. “Видя, как городская управа и полиция халатно относится к чистоте и порядку каждого двора, от которого зависит благосостояние всех жителей, я просто удивляюсь, как с другой стороны эти учреждения, особенно полиция, глазами Аргоса следит за тем, чтобы ни в одном доме не производилась беспатентная торговля, чтобы ни у кого не служил беспаспортный, – вообще за такими вещами, от которых никому почти из жителей ни тепло, ни холодно. Это одно из тех многих противоречий у нас, над которыми стоит призадуматься” [3, с. 29].

В своем отчете городской врач Белиловский не только показал “санитарные безобразия”, но и указывал, какие меры можно и должно принять и какие способы изыскать к улучшению санитарного положения Петропавловска для улучшения общественного здоровья его жителей. При этом он особо подчеркивает, что “правительственные врачи должны быть поставлены правительством в такие условия, чтобы они, не боялись большого влияния тузов, кожевников [в городской думе заседали собственники кожевенных заводов, тех заводов, которые загрязняли воду реки – авт.], ставили все законные требования открыто и прямо, действовали бы решительно” [3, с. 46]. Основная мысль его отчета, которую он хочет довести до читателя: “Разумнее и практичнее постоянное затрачивание известного капитала на медико-санитарную часть городской жизни, непрерывный правильно установленный и систематический санитарный надзор, нежели единовременное затрачивание в 20 раз большего капитала во время эпидемий, когда никакая лихорадочная деятельность, никакие человеческие усилия ничего не помогают” [3, с. 30-31].

Книжку свою он разослал в издательства журналов и некоторых газет. Многие откликнулись положительными рецензиями. Так, М.О. Перфильев опубликовал свой отзыв в петербургском “Военно-медицинском журнале”, где отметил ценность отчета [52], а редактор газеты “Екатеринбургская неделя” обратился к автору с просьбой подготовить по материалам “Отчета” статью. Доктор Белиловский такую статью под заголовком “Город Петропавловск и его прелести” написал, и она была опубликована [4].

К этому времени вернулся из Петербурга генерал-губернатор Степного генерал-губернаторства Г.А. Копиковский (1819-1896). “Собрались мы вечером, – пишет в воспоминаниях К. Белиловский, – и он, подъехавши, вошел и по очереди подходил к каждому из нас с коротким вопросом”. Подошел и к нашему доктору, который представился как петропавловский городской врач. Генерал-губернатору был предоставлен отчет за первый год его службы. На следующий день доктор получил приглашение на завтрак к генерал-губернатору. Во время этой встречи, со слов мемуариста, состоялся следующий разговор. Генерал-губернатор взял К. Белиловского за руку и сказал: “Я не спрашиваю Вас доктор, правда ли все то, что Вы написали, ибо я знаю, что это святая правда; благодарю, очень благодарю, что Вы сняли черное покрывало; что можно, будет сделано”. Приехавши же в Омск, он в “Акмолинских ведомостях” официально выразил благодарность ему за то, что он вывел на свет недопустимые явления, позорные для вверенного ему края [28].

К. Белиловский первым в Степном генерал-губернаторстве произвел операции овариотомии (в марте 1890 г.) и высокого камнесечения (в том же 1890 г.).

В мае 1891 г. доктор Белиловский перешел на военно-медицинскую службу младшим врачом в 143-й Дорогобужский полк с прикомандированием к Московскому военному госпиталю. О своей хирургической деятельности в Акмолинской губернии он делал доклады в Обществе военных врачей и Московском хирургическом обществе [5, с. 7-8; 54]. В 1892 г. был переведен по личной просьбе в Омский военный округ младшим врачом 8-го Западно-Сибирского линейного батальона, расквартированного в уездном городе Копале Семиреченской области (ныне г. Капал, Казахстан). Был командирован в г. Петропавловск для исправления должностей уездного и городского врачей, принятия противохолерных мер. Кроме того, в холерную эпидемию 1892 г. заведовал холерным лазаретом в Омске [61].

Между тем, появилась возможность занять должность штатного врача врачебного отделения Петербургского губернского правления и в октябре 1892 г. К. Белиловский переходит с военной службы на гражданскую. В 1894 г. он сдал экзамен на степень доктора медицины при Императорской военно-медицинской академии, а в следующем году в той же Академии прошла успешная защита его докторской диссертации “К вопросу об антропологическом типе преступника” [12]. Это исследование предпринято К. Белиловским по предложению проф. Н.П. Ивановского (1843-1912), который в Императорской военно-медицинской академии возглавлял кафедру судебной медицины. В “Российском медицинском списке на 1894 г.” К. Белиловский указан земским врачом в селе Ивановское Шлиссельбургского уезда Санкт-Петербургской губернии, а в последующие годы вольнопрактикующим врачом в Петербурге и служащим в медицинском департаменте МВД [9, с. 13-15]. К. Белиловский принимает участие в работе Петербургского акушерско-гинекологического общества, где выступил с докладом о сделанных им в Петропавловске овариотомиях [6]. В сборнике, посвященном акушеру-гинекологу проф. К.Ф. Славянскому (1847-1898), он поместил медико-этнографический очерк “Женщина инородцев Сибири” [10], а в журнале отделения этнографии Императорского Русского географического общества статью “Об обычаях и обрядах при родах инородческих женщин в Сибири и Средней Азии” [11].

В марте 1898 г. состоялся разговор Белиловского с его петербургским знакомым отставным инженер-полковником Н.А. Козловым. Приведем его полностью. Козлов: “Я хочу вас поздравить, мне д-р Фишер сказал, что вы скоро выступаете с пробной лекцией по гинекологии на приват-доцента”. “Да, – ответил доктор, – настаивают очень проф. Славянский [К.Ф. Славянский, 1847-1898 – авт.] и Отт [Д.О. Отт, 1855-1929; лейб-акушер Императорского двора – авт.]. Им уж очень понравился мой доклад о

произведенных мною в Сибири овриотомиях. Но Рагозин [директор медицинского департамента МВД – авт.] и слышать не хочет, он меня уговаривает ехать в Курляндию врачом-инспектором, там, мол, бароны, графы, и туда нужно человека с европейским образованием и знанием языков”. “А что ж, – сказал Козлов. – Рагозин прав. Вам быть администратором, у вас все данные для этого” [28].

Не сложилось у К. Белиловского стать приват-доцентом в Императорской военно-медицинской академии. События развивались следующим образом. В 1898 г. в ряде губерний России был неурожай. В октябре Главное управление Российского общества Красного Креста (РОКК) признало необходимым командировать своих уполномоченных для ускорения организации и объединения на местах благотворительной помощи. 23 октября / 4 ноября 1898 г. это постановление одобрила августейшая покровительница РОКК императрица Мария Федоровна [39; 51]. Тогда К.А. Белиловский получил приказ из медицинского департамента МВД “явиться по служебным делам” к Л.Ф. Рагозину (1847-1908), который командировал его в Поволжье на борьбу со вспыхнувшей эпидемией. Туда отправлялся отряд уполномоченных Красного Креста во главе с генералом Шведовым [Н.К. Шведов, 1849-1927 – авт.], который просил прикомандировать к ним 2-х врачей соответствующих качеств. Последними стали Г.И. Родзевич (1849-1924) и К.А. Белиловский [28].

5/17 ноября из Петербурга отбыл командированный Главным управлением РОКК отряд, в состав которого и входил доктор Белиловский [53]. Вернувшись в столицу из командировки в Казанскую губернию, К. Белиловский явился к Л.Ф. Рагозину с отчетом. Последний же снова откомандировал доктора – теперь в г. Митава (административный центр Курляндской губ., ныне г. Елгава, Латвия). “Мы вас не долго будем там держать. И в Риге, и в Митаве никак не наладятся отношения...” [28]. 29.01/10.02.1899 г. К. Белиловский был назначен помощником Курляндского губернского врачебного инспектора с содержанием 1000 рублей в год [16]. Этой должности был присвоен VI класс (коллежский советник), который он получил ещё 4/16 октября 1896 г. Кроме того, в Митаве он работал врачом глазного пункта попечительства о слепых [32].

Наступил революционный 1905 год. Манифест 17 октября даровал гражданские свободы. К. Белиловский активно участвовал в манифестациях в связи с провозглашением свобод. Его дети учились в гимназиях, а в связи с беспорядками в городе, ученики перестали их посещать. Как председатель родительского комитета он собрал родителей в женской гимназии, чтобы всем вместе обсудить сложившееся положение. Во время этого собрания состоялась перепалка доктора с директором гимназии. При этом К. Белиловский указал на неправомерные действия директора, когда он на педагогическом совете советовался с жандармским полковником Астафьевым, кому за поведение ставить “3”, а кому “5”. Возможно во время ссоры с директором гимназии прозвучала фамилия местного начальника тайной полиции, у которого уже папка не вмещала доносов стукачей, и он дал им ход. Новый губернатор Л.М. Князев (1851-1929), вступивший в должность только с 10/23 октября 1905 г. и лишь успевший поверхностно познакомиться со своими подчиненными, пошел на поводу у жандармского полковника и разрешил арест доктора. Обыск не показал сопричастности помощника врачебного инспектора Курляндской губернии к революционной или какой-либо террористической деятельности. Но как писал сам Белиловский: “В ту же самую ночь, в два часа загрохотали мои двери, пришла полиция с солдатами, обыскали, и меня в глухую ночь, в окружении солдат, повели в тюрьму”. Однако прокурор Иванов послал телеграмму в Петербург и губернатор получил по телеграфу приказ – отправить К. Белиловского в столицу. На третий день вечером его выпустили из тюрьмы, он пришел домой и почти сразу отправился в Петербург.

В столице поехал К. Белиловский к В.К. фон Анрепу (1852-1927), который тогда был главным врачебным инспектором. В 1904 г. медицинский департамент МВД был преобразован в главное врачебное управление МВД во главе с главным врачебным инспектором. Встретившись с В.К. фон Анрепом, К.А. Белиловский написал докладную записку о случившемся с ним в Митаве.

Тем временем у министра внутренних дел П.Н. Дурново (1845-1915) лежала бумага от губернатора Князева, и министр синим карандашом наложил резолюцию уволить К. Белиловского со службы. Рассказывая последнему об этом, В.К. фон Анреп добавил: “Я вас знаю, этого не будет, я уже разговаривал с департаментом полиции. В пятницу буду у Дурново, а пока идите к Иващенко [И.С. Иващенко, 1851-1924 – авт.], председателю ревизионной комиссии Петербургской думы, он даст вам место ревизора санитарно-медицинского дела в столице”. Иващенко с удовольствием взял К. Белиловского на службу, познакомил его с сенатором А.Н. Марковичем (1830-1907), бывшим в свое время статс-секретарем императора Александра II. Сенатор поручился за К.А. Белиловского. В результате министр Дурново наложил новую резолюцию о нем: “Перевести на ту же должность в Олонецкую губернию” [28].

Таким образом, с 23.02/8.03.1906 г. К. Белиловский помощник Олонецкого губернского врачебного инспектора [48]. В Петрозаводске – административном центре Олонецкой губернии – он служил под началом губернатора Н.В. Протасьева (1852-1915), с которым у него сложились хорошие, деловые отношения. 26.11/9.12.1907 г. он стал губернским врачебным инспектором с содержанием 1800 руб. в год, был почетным членом Олонецкого губернского попечительства детских приютов.

Как писал Гоголь в повести “Шинель”: “У нас прежде всего надо объявить чин”. Так называемый “класс должности” губернского врачебного инспектора был только V (статский советник) и этот чин К. Белиловский имел с 4/17 октября 1900 г., а 6/19 декабря 1908 г. пожалован ему был чин действительного статского советника (IV класс) [17]. Таким образом, будучи сыном фельдшера, К. Белиловский выслужил потомственное дворянство по чину. К этому времени он имел медаль “В память царствования императора Александра III” (учреждена в 1896 г., нею награждались и чиновники состоявшие на действительной службе в царствования этого императора, то есть в 1881-1894 гг.; было отчеканено около 300 000 медалей), знак Красного Креста, учрежденный 24 июня 1899 г. (право ношения знака предоставлялось Главным управлением Российского общества Красного Креста с разрешения покровительницы Общества – императрицы), и ордена Св. Анны 3 степени (с 1900 г.) и Св. Станислава 2 степени (с 1904 г.).

С 1/14 января 1909 г. К. Белиловский по предложению губернатора редактировал неофициальную часть газеты “Олонецкие губернские ведомости”, где много публиковался (псевдонимы: “Б”, “Ольгин”, “Ив. Кадило”, “Вель”, “Посетитель”, “Wega”).

В 1910 г. К. Белиловский был вызван телеграммой в Петербург – “прибыть в главное врачебное управление”. Он уже знал, что ему предлагают перевод в Таврическую губернию. Зная, что в Ялте управляет И.А. Думбадзе (1851-1916), а губернатором был В.В. Новицкий, о которых ходили негативные слухи, К. Белиловский с опаской рассматривал это предложение.

В Петербурге К. Белиловский увиделся с Леонидом Николаевичем Малиновским (1854 - ?) – главным врачебным инспектором, вместе с которым они должны были встретиться с П.А. Столыпиным. П.А. Столыпин (1862-1911) в то время возглавлял Министерство внутренних дел, в состав которого входило главное врачебное управление, и одновременно был председателем Совета министров Российской империи. Приведем слова Столыпина к Белиловскому из мемуаров последнего:

“Леонид Николаевич только Вас рекомендует в Тавриду, но Вы неохотно соглашаетесь. Я удивляюсь. Причины мне известны. Не беспокойтесь. Я уже написал и губернатору, и Думбадзе. Все внимание уделите южному побережью. Ведь это безобразие: в Ялте Его Величество заболевает тифом! Я желал бы, чтоб Вы немедленно выехали; Л.Н., позаботьтесь в общем департаменте о прогонных и т.д.” [28]. Так, 15/28 марта 1910 г. К. Белиловский стал Таврическим губернским медицинским инспектором с окладом 2500 руб. в год (к этому времени содержание губернских инспекторов было повышено с 1800 руб. до 2500 руб.) [18]. Для сравнения отметим, что оклад экстраординарного профессора университета составлял 2000 руб. в год, а ординарного профессора – 3000 руб.

Приехав в Симферополь, К. Белиловский сразу же встретился с губернатором. Обследовав Ялту в санитарном отношении, губернский медицинский инспектор Белиловский, обобщил результаты в обстоятельной работе, которую опубликовал [21]. А 6/19 декабря 1911 г. ему был пожалован очередной орден – Св. Владимира 4 степени [19].

Между тем, Л.Н. Малиновский не забыл о безотказном и исполнительном К. Белиловском. В 1913 г. последний получил письмо из Петербурга от помощника главного медицинского инспектора о том, что в Феодосийской морской лечебно-наблюдательной станции (эти учреждения часто сокращенно называли карантинами) есть вакансия, а жалование больше, чем у губернского медицинского инспектора, казенная квартира с отоплением и освещением, и что главный медицинский инспектор Малиновский просит его согласия. 28.01/10.02.1913 г. К. Белиловский стал главным врачом Феодосийского карантина [49].

С началом Первой мировой войны на базе карантина в Феодосии был развернут военный госпиталь, главным врачом которого по совместительству и стал К. Белиловский. В годы гражданской войны он был участником Белого движения, начальником Феодосийского армейского лазарета войск Новороссийской области [25]. Его сын Кесарь Кесаревич Белиловский (род. 23.03/ 4.03.1895 в Петербурге) по окончании Феодосийской гимназии, в октябре 1915 г. поступил в Александровское военное училище (Москва), окончив его с производством в прапорщики в феврале 1916 г. Он участвовал в Первой мировой войне, но дальнейшая судьба его пока неизвестна [55]. Его сын Евгений Кесаревич Белиловский (1898-1920), окончил Феодосийскую гимназию (1915 г.), а затем школу прапорщиков, также участвовал в Первой мировой войне, затем был поручиком в Белой армии, а с занятием большевиками Крыма был расстрелян в Ялте по списку “315” (315 пленных и арестованных за один день – 7 декабря 1920 г.) [2]. Здесь уместно сказать, что брат героя нашей статьи доктор медицины Вениамин Александрович Белиловский (1866 - ?) был Енисейским губернским медицинским инспектором (с 1911 г.), в годы гражданской войны служил в белых войсках Северного фронта, эвакуировался из Архангельска в Норвегию, а его супруга Александра Михайловна, урожденная Бизбаум, и 13-летняя дочь Ирина жили под Псковом в имении, которое было позже сожжено (жена убита грабителями, а дочь спасена гувернанткой-француженкой и в феврале 1919 г. привезена ею во Францию). Оба сына его участвовали в Белом движении. Михаил Белиловский (1899 - ?) служил на вооруженном поезде “Адмирал Колчак”, 16.10.1919 г. стал главнокомандующим всеми Русскими вооруженными силами на Северном фронте, был награжден Георгиевской медалью 4-й степени, дальнейшая его судьба неизвестна. Мичман Николай Белиловский (1897 - ?) смог эвакуироваться во Францию [1, с. 56, 60].

Доктор Кесарь Александрович Белиловский в 1920 г. вынужден был переехать в Симферополь, и, хотя уже давно выслужил на государственной службе пенсию, должен был продолжать зарабатывать себе на жизнь. Сначала устроился врачом на консервную фабрику Абрикосова, затем работал в отделе здравоохранения Крымского революционного комитета (организован в 1920 г.), а с созданием Автономной Крымской ССР (в 1921 г.) – старшим инспектором Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции. Кроме того, подрабатывал врачом-окулистом в детской больнице [37, с. 64-65]. В 1925-1932 гг. К. Белиловский – врач-окулист в советской амбулатории в г. Решт (Персия / Иран). Тогда он и начал писать свои воспоминания, после чего вернулся в Симферополь, где и скончался 28 мая 1938 г. на восьмидесятом году жизни. Похоронен 30 мая 1938 г. Место захоронения не известно.

Таким образом, нам удалось выяснить и документально подтвердить вехи медицинской биографии К. Белиловского. Наши данные соответствуют, за малым исключением, сведениям, приведенным в его воспоминаниях и, тем самым, лишний раз доказывают, что они заслуживают доверия. Доктор Белиловский выбрал для себя стезю правительственного гражданского врача. Он всю жизнь работал, был отличным администратором и на хорошем счету у своего начальства, смог дослужиться до чина действительного статского советника, что дало ему права потомственного дворянина. Политикой он не занимался, но по своим взглядам был скорее демократом, хотя у тайной полиции его деятельность вызывала подозрения. В годы гражданской войны он примкнул к Белому движению. Впервые введенные нами в научный оборот источники позволяют лучше понять творческое наследие К. Белиловского как украинского лирического поэта.

1. Белиловский, Вениамин Александрович // Режим доступа: <http://wap.kortec.borda.ru/?1-5-150-00000152-000-0-0>

2. Белиловский, Евгений Кесаревич // Крымская книга памяти Великой войны 1914-1916 годов. - Б.м., 2014. – Приложение к 1-му тому. – С. 7-8. Режим доступа: http://genroge.ru/krym_mbgw_1914-1918/index.htm

3. Белиловский К.А. Медико-статистический и санитарный очерк города Петропавловска Акмолинской области: Отчет за 1886 год / К.А. Белиловский. – Томск, 1887. – 120 с. Режим доступа: <http://book-olds.ru/BookLibrary/96000-Akmolinskaya-oblast/1887.-Mediko-statisticheskiy-i-sanitarniy-ocherk-goroda-Petropavlovsk-Akmolinskoy-oblasti.html>

4. Белиловский К.А. Город Петропавловск и его прелести / К.А. Белиловский // Екатеринбургская неделя. – 1888. – 12 и 26 июня.

5. Белиловский К.А. Ампутация бедра и экстирпация врожденного курдюка у одного и того же больного / К.А. Белиловский // Хирургическая летопись. – 1892. – Т. 2, кн. 1. – С. 57-68.

6. Белиловский К.А. К казуистике чревосечений / К.А. Белиловский // Журнал акушерства и женских болезней. – 1892. – Т. 6, № 12. – С. 1170-1197.

7. Белиловский К.А. Колоссальная гидроцеле и elephantiasis scroti / К.А. Белиловский // Хирургическая летопись. – 1892. – Т. 2, кн. 1. – С. 44-56.

8. Белиловский К.А. Три случая высокого камнесечения / К.А. Белиловский // Хирургическая летопись. – 1892. – Т. 2, кн. 1. – С. 78-85.

9. Белиловский К.А. // Российский медицинский список на 1894 год. – СПб., 1894. – С. 33.

10. Белиловский К.А. Женщина инородцев Сибири. Медико-этнографический очерк / К.А. Белиловский // Сборник работ по акушерству и женским болезням, посвященный профессору К.Ф. Славянскому его учениками в 25-летие его врачебно-ученой деятельности. 9 декабря 1893 года. – СПб., 1894. – С. 527-629.

11. Белиловский К.А. Об обычаях и обрядах при родах инородческих женщин в Сибири и Средней Азии / К.А. Белиловский // Живая старина. – 1894. – Вып. 3-4. – С. 375-390.

12. Белиловский К.А. К вопросу об антропологическом типе преступника / К.А. Белиловский. – СПб., 1895. – 134 с.

13. Белиловский К.А. // Российский медицинский список на 1896 год. – СПб., 1896. – С. 35.

14. Белиловский К.А. // Российский медицинский список на 1897 год. – СПб., 1896. – С. 37.

15. Белиловский К.А. // Российский медицинский список на 1898 год. – СПб., 1896. – С. 38.

16. Белиловский К.А. // Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. 1900 года. – СПб., 1900. – Часть 2. – С. 242.
17. Белиловский К.А. // Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. 1909 г. – СПб., 1909. – Часть 2. – С. 416.
18. Белиловский К.А. // Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. 1911 г. – СПб., 1911. – Часть 2. – С. 665.
19. Белиловский К.А. // Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. 1912 г. – СПб., 1912. – Часть 2. – С. 665.
20. Белиловский Кесарий Александрович // Новый энциклопедический словарь. – СПб., 1912. – Т. 8. – Стб. 867. (Без подписи). Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004103450#?page=493>
21. Белиловский К.А. Город Ялта: Санитарный очерк / К.А. Белиловский // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. – 1912. – Август/сентябрь. – С. 425-464. [Отд. оттиск: Город Ялта: Санитарный очерк / Сост. Тавр. губ. врач. инспектор К.А. Белиловский. – Симферополь: Тавр. губ. тип., 1912. – 67 с.]
22. Белиловский Кесарь Александрович // Деятели революционного движения в России. – М., 1933. – Т.3, в. 1. – Стб. 243.
23. Белиловский Кесарий Александрович // Русский биографический словарь. – М., 1998. – Т. 2. – С. 238.
24. Белиловский Кесарь Александрович // Русская интеллигенция. Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А. Венгеров: Аннотированный указатель. – СПб., 2001. – С. 124-125.
25. Белиловский К.А. // Крымская книга памяти Великой войны 1914-1916 годов. – Б.м., 2014. – Т. 1. – С. 361. Режим доступа: http://genrogge.ru/krym_mbgw_1914-1918/index.htm
26. Билиловський, Кесар Олександрович // Українська радянська енциклопедія. 1-ге вид. – Київ, 1959. – Т. 1. – С. 562.
27. Білиловський (псевд. Цезар Білило) Кесарій // Енциклопедія Українознавства. [Репринтне відтворення видання]. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 129.
28. Білиловський К.О. Спогади / К.О. Білиловський // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 142-154.
29. Білиловський, Кесар Олександрович // Тарас Шевченко і Крим. Енциклопедичний довідник. – Симферополь, 2001. – С. 31-32.
30. Галиев В.З. Медицинская деятельность К.А. Белиловского в Петропавловске / В.З. Галиев // Советское здравоохранение. – 1978. – № 10. – С. 84-86.
31. Галиев В.З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане / В.З. Галиев. – Алма-Ата, 1982. – С. 160.
32. Глазной пункт попечительства о слепых // Вся Курляндская губерния. – Митава, 1904. – С. 7.
33. Дегтярьов П.А. Про творчість Кесаря Білиловського / П.А. Дегтярьов // Радянське літературознавство. – 1976. – № 8. – С. 71-76.
34. Дегтярьов П.А. Про літературні взаємини І. Франка та К. Білиловського / П.А. Дегтярьов // Українське літературознавство. – Львів, 1979. – Вип. 32. – С. 109-116.
35. Дегтярьов П.А. Залюблений в красу рідного слова: [Передмова] / П.А. Дегтярьов // Кесар Білиловський. В чарах кохання. – Київ: Радянський письменник, 1981. – С. 3-24.
36. Дегтярьов П.А. Городовой врач Петропавловска. К истории украинско-казахских литературных связей / П.А. Дегтярьов // Простор. – 1983. – № 6. – С. 180-186.
37. Дегтярьов П.А. Кесар Білиловський / П.А. Дегтярьов // Письменники Радянської України. – Київ, 1987. – В.13. – С. 38-71.
38. Дегтярьов П.А. Білиловський Кесар Олександрович / П.А. Дегтярьов // Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1988. – Т. 1. – С.77.
39. Деятельность Российского общества Красного Креста в 1898 году // Вестник Российского общества Красного Креста. – 1899. – № 1. – С. 1-4.
40. Заславський І.Я. Вступна стаття / І.Я. Заславський // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 135-142.
41. Захаркін С.А. Білиловський, Кесар Олександрович / С.А. Захаркін // Енциклопедія Сучасної України - Київ, 2003. – Т. 2. – С. 792.
42. Захаркін С.А. Білиловський, Кесар Олександрович / С.А. Захаркін // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит Б. – Київ, 2005. – С. 152-154.
43. Захаркін С.А. Білиловський, Кесар Олександрович / С.А. Захаркін // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Київ, 2012. – Т. 1: А-Б. – С.431-432.
44. Каган-Пономарев М.Я. Белиловский, Кесарий Александрович // Каган-Пономарев М.Я. Литераторы-врачи: очерки и подходы с приложением Биобиблиографического словаря. – М.; Ижевск, 2010. – С. 270.
45. Килимник О.В. Білиловський, Кесар Олександрович / О.В. Килимник // Українська радянська енциклопедія. 2-ге вид. – Київ, 1977. – Т. 1. – С. 448.
46. Килимник О.В. Белиловский Кесарь Александрович / О.В. Килимник // Украинская советская энциклопедия. 2-ое изд. – Киев, 1978. – Т. 1. – С.399.

47. Кончин Н. Материалы для истории политической административной ссылки в Степном крае / Н. Кончин // Записки Семипалатинского подотдела Западно-сибирского отдела Русского географического общества. – Семипалатинск, 1923. – Вып. 23. – С. 1-55.
48. Личный состав губернских и областных врачебных управлений // Российский медицинский список на 1906 г. – СПб., 1906. – С. XIV.
49. Личный состав морских врачебно-наблюдательных станций и пунктов северного побережья Черного моря // Российский медицинский список на 1913 г. – СПб., 1913. – С. XXII.
50. Мовчан Р. Билиловський Кесар / Р. Мовчан // Українська література у портретах і довідках. – К., 2000. – С. 25-26.
51. От Главного управления Российского общества Красного Креста // Вестник Российского общества Красного Креста. – 1898. – № 45. – С. 357-358.
52. Перфильев М. О. Наши санитарные немоци // Военно-медицинский журнал. – 1888. – Ч. 161, кн. 2. – Раздел IV. – С. 47-67.
53. 5 ноября из С.-Петербурга <...> // Вестник Российского общества Красного Креста. – 1898. – № 46. – С. 367.
54. Протоколы заседаний Хирургического общества в Москве: заседание № 266-е 16 октября 1891 г. // Вестник Российского общества Красного Креста. – 1898. – № 46. – С. 14-25 (отдельная пагинация).
55. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА), ф. 409, оп. 2, д. 47661, л. 599-602об (Послужной список № 384-455/154: К. К. Белиловский).
56. РГВИА, ф. 12651, оп. 2, д. 295, л. 175-185 (формулярный список о службе В. А. Белиловского).
57. Сумцов Н. Белиловский Кесарий Александрович / Н. Сумцов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1905. – Т. Дополнительный 1. – С. 345-346. Режим доступ: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924176#?page=354>
58. Bielilowski Caesar // Album Academicum der Kaiserlichen Universitdt Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und G. Otto. – Dorpat, 1889. – S. 768 (№ 10792).
59. Bielilowski Caesar // Brennsohn I. Die Aerzte Kurlands. 2. Ausg. – Riga, 1929. – S. 94-95.
60. Curriculum vitae // Белиловский В. А. Болезни глаз и слепота у крестьянского населения Сосновской и Ольховской волостей Моршанского уезда Тамбовской губ. по данным поголовного осмотра, и краткий очерк о состоянии глаз учеников народных школ этих волостей и состоянии окулистического дела в Тамбовской губернии. – СПб., 1897. – С. 96.
61. Curriculum vitae // Белиловский К. А. К вопросу об антропологическом типе преступника. – СПб., 1895. – С. 133-134.

References:

1. Belilovskiy, Veniamin Aleksandrovich // Rezhim dostupa: <http://wap.kortec.borda.ru/?1-5-150-00000152-000-0-0>
2. Belilovskiy, Evgeniy Kesarevich // Krymskaya kniga pamyati Velikoy voyny 1914-1916 godov. - B.m., 2014. – Prilozhenie k 1-mu tomu. – S. 7-8. Rezhim dostupa: http://genrogge.ru/krym_mbgw_1914-1918/index.htm
3. Belilovskiy K. A. Mediko-statisticheskii i sanitarnyy ocherk goroda Petropavlovskaya Akmolinskoy oblasti: Otchet za 1886 god / K. A. Belilovskiy. – Tomsk, 1887. – 120 s. Rezhim dostupa: <http://book-olds.ru/BookLibrary/96000-Akmolinskaya-oblast/1887.-Mediko-statisticheskii-i-sanitarnyy-ocherk-goroda-Petropavlovskaya-Akmolinskoy-oblasti.html>
4. Belilovskiy K. A. Gorod Petropavlovsk i ego prelesti / K. A. Belilovskiy // Ekaterinburgskaya nedelya. – 1888. – 12 i 26 iyunya.
5. Belilovskiy K. A. Amputatsiya bedra i ekstirpatsiya vrozhdennogo kurdyuka u odnogo i togo zhe bol'nogo / K. A. Belilovskiy // Khirurgicheskaya letopis'. – 1892. – Т. 2, кн. 1. – С. 57-68.
6. Belilovskiy K. A. K kazuistike chrevosecheniy / K. A. Belilovskiy // Zhurnal akusherstva i zhenskikh bolezney. – 1892. – Т. 6, № 12. – С. 1170-1197.
7. Belilovskiy K. A. Kolossal'naya gidrocele i elephantiasis scroti / K. A. Belilovskiy // Khirurgicheskaya letopis'. – 1892. – Т. 2, кн. 1. – С. 44-56.
8. Belilovskiy K. A. Tri sluchaya vysokogo kamnesecheniya / K. A. Belilovskiy // Khirurgicheskaya letopis'. – 1892. – Т. 2, кн. 1. – С. 78-85.
9. Belilovskiy K. A. // Rossiyskiy meditsinskiy spisok na 1894 god. – SPb., 1894. – С. 33.
10. Belilovskiy K. A. Zhenshchina inorodtsev Sibiri. Mediko-etnograficheskiy ocherk / K. A. Belilovskiy // Sbornik rabot po akusherstvu i zhenskimi boleznyam, posvyashchennyy professoru K. F. Slavyanskomu ego uchenikami v 25-letie ego vrachebno-uchenoy deyatel'nosti. 9 dekabrya 1893 goda. – SPb., 1894. – С. 527-629.
11. Belilovskiy K. A. Ob obyayakh i obryadakh pri rodakh inorodcheskikh zhenshchin v Sibiri i Sredney Azii / K. A. Belilovskiy // Zhivaya starina. – 1894. – Vyp. 3-4. – С. 375-390.
12. Belilovskiy K. A. K voprosu ob antropologicheskom tipe prestupnika / K. A. Belilovskiy. – SPb., 1895. – 134 s.
13. Belilovskiy K. A. // Rossiyskiy meditsinskiy spisok na 1896 god. - SPb., 1896. – С. 35.
14. Belilovskiy K. A. // Rossiyskiy meditsinskiy spisok na 1897 god. - SPb., 1896. – С. 37.
15. Belilovskiy K. A. // Rossiyskiy meditsinskiy spisok na 1898 god. - SPb., 1896. – С. 38.

16. Belilovskiy K.A. // Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva vnutrennikh del v guberniyakh, oblastiakh i gradonachal'stvakh. 1900 goda. – Spb., 1900. – Chast' 2. – S. 242.
17. Belilovskiy K.A. // Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva vnutrennikh del v guberniyakh, oblastiakh i gradonachal'stvakh. 1909 g. – Spb., 1909. – Chast' 2. – S. 416.
18. Belilovskiy K.A. // Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva vnutrennikh del v guberniyakh, oblastiakh i gradonachal'stvakh. 1911 g. – Spb., 1911. – Chast' 2. – S. 665.
19. Belilovskiy K.A. // Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva vnutrennikh del v guberniyakh, oblastiakh i gradonachal'stvakh. 1912 g. – Spb., 1912. – Chast' 2. – S. 665.
20. Belilovskiy Kesariy Aleksandrovich // Novyy entsiklopedicheskiy slovar'. – Spb., 1912. – T. 8. – Stb. 867. (Bez podpisov). Rezhim dostupa: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004103450#?page=493>
21. Belilovskiy K.A. Gorod Yalta: Sanitarnyy ocherk / K.A. Belilovskiy // Vrachebno-sanitarnaya khronika Tavricheskoy gubernii. – 1912. – Avgust/sentyabr'. – S. 425-464. [Otd. ottisk: Gorod Yalta: Sanitarnyy ocherk / Sost. Tavr. gub. vracheb. inspektor K.A. Belilovskiy. – Simferopol': Tavr. gub. tip., 1912. – 67 s.]
22. Belilovskiy Kesar' Aleksandrovich // Deyateli revolyutsionnogo dvizheniya v Rossii. – M., 1933. – T. 3, v. 1. – Stb. 243.
23. Belilovskiy Kesariy Aleksandrovich // Russkiy biograficheskiy slovar'. – M., 1998. – T. 2. – S. 238.
24. Belilovskiy Kesar' Aleksandrovich // Russkaya intelligentsiya. Avtobiografii i biobibliograficheskie dokumenty v sobranii S.A. Vengerov: Annotirovanny ukazatel'. – Spb., 2001. – S. 124-125.
25. Belilovskiy K.A. // Krymskaya kniga pamyati Velikoy voyny 1914-1916 godov. – B.m., 2014. – T. 1. – S. 361. Rezhim dostupa: http://genroge.ru/krym_mbgw_1914-1918/index.htm
26. Bilyovs'kyi, Kesar Oleksandrovych // Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya. 1-he vyd. – Kyiv, 1959. – T. 1. – S. 562.
27. Bilyovs'kyi (psevd. Tsezar Bilylo) Kesariy // Entsyklopediya Ukrayinoznavstva. [Reprytne vidtvorennya vydannya]. – L'viv, 1993. – T. 1. – S. 129.
28. Bilyovs'kyi K.O. Spohady / K.O. Bilyovs'kyi // Kyiv's'ka starovyna. – 2000. – № 1. – S. 142-154.
29. Bilyovs'kyi, Kesar Oleksandrovych // Taras Shevchenko i Krym. Entsyklopedychnyy dovidnyk. – Symferopol', 2001. – S. 31-32.
30. Galiev V.Z. Meditsinskaya deyatel'nost' K.A. Belilovskogo v Petropavlovsk / V.Z. Galiev // Sovetskoe zdravookhranenie. – 1978. – № 10. – S. 84-86.
31. Galiev V.Z. Meditsinskaya deyatel'nost' ssyl'nykh revolyutsionerov v Kazakhstane / V.Z. Galiev. – Alma-Ata, 1982. – S. 160.
32. Glaznoy punkt popechitel'stva o slepykh // Vsyia Kurlyandskaya guberniya. – Mitava, 1904. – S. 7.
33. Dehtyar'ov P.A. Pro tvorchist' Kesarya Bilyovs'koho / P.A. Dehtyar'ov // Radyans'ke literaturoznavstvo. – 1976. – № 8. – S. 71-76.
34. Dehtyar'ov P.A. Pro literaturni vzayemyny I. Franka ta K. Belilovs'koho / P.A. Dehtyar'ov // Ukrayins'ke literaturoznavstvo. – L'viv, 1979. – Vyp. 32. – S. 109-116.
35. Dehtyar'ov P.A. Zalyublenyy v krasu ridnoho slova: [Predmova] / P.A. Dehtyar'ov // Kesar Bilyovs'kyi. V charakh kokhannya. – Kyiv: Radyans'kyi pys'mennyk, 1981. – S. 3-24.
36. Degtyarev P.A. Gorodovoy vrach Petropavlovsk. K istorii ukrainsko-kazakhskikh literaturnykh svyazey / P.A. Degtyarev // Prostor. – 1983. – № 6. – S. 180-186.
37. Dehtyar'ov P.A. Kesar Bilyovs'kyi / P.A. Dehtyar'ov // Pys'mennyky Radyans'kon Ukrayny. – Kyiv, 1987. – V. 13. – S. 38-71.
38. Dehtyar'ov P.A. Bilyovs'kyi Kesar Oleksandrovych / P.A. Dehtyar'ov // Ukrayins'ka literaturna entsyklopediya. – Kyiv, 1988. – T. 1. – S. 77.
39. Deyatel'nost' Rossiyskogo obshchestva Krasnogo Kresta v 1898 godu // Vestnik Rossiyskogo obshchestva Krasnogo Kresta. – 1899. – № 1. – S. 1-4.
40. Zaslavs'kyi I.Ya. Vstupna statiya / I.Ya. Zaslavs'kyi // Kyiv's'ka starovyna. – 2000. – № 1. – S. 135-142.
41. Zakharkin S.A. Bilyovs'kyi, Kesar Oleksandrovych / S.A. Zakharkin // Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny. – Kyiv, 2003. – T. 2. – S. 792.
42. Zakharkin S.A. Bilyovs'kyi, Kesar Oleksandrovych / S.A. Zakharkin // Shevchenkivs'ka entsyklopediya. Robochyy zoshyt B. – Kyiv, 2005. – S. 152-154.
43. Zakharkin S.A. Bilyovs'kyi, Kesar Oleksandrovych / S.A. Zakharkin // Shevchenkivs'ka entsyklopediya: v 6 t. – Kyiv, 2012. – T. 1: A-B. – S. 431-432.
44. Kagan-Ponomarev M.Ya. Belilovskiy, Kesariy Aleksandrovich // Kagan-Ponomarev M.Ya. Literaturny vrachi: ocherki i podkhody s prilozheniem Biobibliograficheskogo slovary. – M.; Izhevsk, 2010. – S. 270.
45. Kylymnyk O.V. Bilyovs'kyi, Kesar Oleksandrovych / O.V. Kylymnyk // Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya. 2-he vyd. – Kyiv, 1977. – T. 1. – S. 448.
46. Kilimnik O.V. Belilovskiy Kesar' Aleksandrovich / O.V. Kilimnik // Ukrainskaya sovetskaya entsyklopediya. 2-oe izd. – Kiev, 1978. – T. 1. – S. 399.
47. Konchin N. Materialy dlya istorii politicheskoy administrativnoy ssylki v Stepnom krae / N. Konchin // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. – Semipalatinsk, 1923. – Vyp. 23. – S. 1-55.

48. Lichnyy sostav gubernskikh i oblastnykh vrachebnykh upravleniy // Rossiyskiy meditsinskiy spisok na 1906 g. – SPb., 1906. – S. XIV.
49. Lichnyy sostav morskikh vrachebno-nablyudatel'nykh stantsiy i punktov severnogo poberezh'ya Chernogo morya // Rossiyskiy meditsinskiy spisok na 1913 g. – SPb., 1913. – S. XXII.
50. Movchan R. Bilylovs'kyi Kesar / R. Movchan // Ukrayins'ka literatura u portretakh i dovidkakh. – K., 2000. – S. 25-26.
51. Ot Glavnogo upravleniya Rossiyskogo obshchestva Krasnogo Kresta // Vestnik Rossiyskogo obshchestva Krasnogo Kresta. – 1898. – № 45. – S.357-358.
52. Perfil'ev M.O. Nashi sanitarnye nemoshchi // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1888. – Ch. 161, kn. 2. – Razdel IV. – S. 47-67.
53. 5 noyabrya iz S.-Peterburga <...> // Vestnik Rossiyskogo obshchestva Krasnogo Kresta. – 1898. – № 46. – S. 367.
54. Protokoly zasedaniy Khirurgicheskogo obshchestva v Moskve: zasedanie № 266-e 16 oktyabrya 1891 g. // Vestnik Rossiyskogo obshchestva Krasnogo Kresta. – 1898. – № 46. – S. 14-25 (otdel'naya paginatsiya).
55. Rossiyskiy gosudarstvennyy voenno-istoricheskiy arkhiv (dalee – RGVIA), f. 409, op. 2, d. 47661, l. 599-602ob (Posluzhnoy spisok № 384-455/154: K.K. Belilovskiy).
56. RGVIA, f. 12651, op. 2, d. 295, l. 175-185 (formulyarnyy spisok o sluzhbe V.A. Belilovskogo).
57. Sumtsov N. Belilovskiy Kesariy Aleksandrovich / N. Sumtsov // Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona. – SPb., 1905. – T. Dopolnitel'nyy 1. – S. 345-346. Режим доступ: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924176#?page=354>
58. Bielilowski Caesar // Album Academicum der Kaiserliechen Universitdt Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und G. Otto. – Dorpat, 1889. - S. 768 (№ 10792).
59. Bielilowski Cdsar // Brennsohn I. Die Aerzte Kurlands. 2.Ausg. - Riga, 1929. - S. 94-95.
60. Curriculum vitae // Belilovskiy V.A Bolezni glaz i slepota u krest'yanskogo naseleniya Sosnovskoy i Ol'khovskoy volostey Morshanskogo uezda Tambovskoy gub. po dannym pogolovnogo osmotra, i kratkiy ocherk o sostoyanii glaz uchenikov narodnykh shkol etikh volostey i sostoyanii okulisticheskogo dela v Tambovskoy gubernii. – SPb., 1897. – S. 96.
61. Curriculum vitae // Belilovskiy K.A. K voprosu ob antropologicheskom tipe prestupnika. – SPb., 1895. – S. 133-134.

Отримано 5.12.2015

UDC 94-054.72(=161.2)«1918/1939»

ВЛАСЕНКО В.М.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**КОНСЕРВАТИВНО-ГЕТЬМАНСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІЖВОЄННОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(1918-1939 рр.)**

Охарактеризовано консервативно-гетьманське середовище української політичної еміграції у трьох балканських країнах – Болгарії, Румунії та Югославії. Визначено основні структурні одиниці емігрантського монархічного руху в цьому регіоні Європи – Український союз хліборобів-державників та Українське національне козацьке товариство. Перша політична організація мала вплив переважно в Румунії та Югославії, друга – в Болгарії. Обидві були ініціаторами створення таких громадських організацій, як Союз українських хліборобів та Українська громада в Бухаресті, Українське культурне об'єднання в Болгарії, Союз хліборобів України в Сербії. Проаналізовано взаємовідносини представників консервативно-гетьманського та національно-демократичного середовищ української еміграції у регіоні.

Ключові слова: Болгарія, еміграція, монархічний рух, політичне середовище, Румунія, Югославія.

VALERIY M. VLASENKO

Sumy State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

**CONSERVATIVE HETMAN ENVIRONMENT OF THE INTERWAR UKRAINIAN
EMIGRATION IN THE SOUTHEAST EUROPE (1918-1939)**

The work highlights the issues of formation and development of conservative Hetman environment in the Southeast Europe. The peculiarity of Ukrainian political emigration in this region consisted in the fact that it arrived in Bulgaria and Yugoslavia as a part of the White armies of A. Denikin and P. Wrangel, and it arrived in Romania as part of the Army of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian partisan-rebel troops. Peripheral migration centers were established in the first two countries, emigration in Romania occupied an intermediate position between political centers and peripheral centers.

In 1920s, national democratic environment was the most numerous and active among Ukrainian emigration in these countries, as well as radical-nationalist environment in 1930s. Interim place was occupied by conservative Hetman environment. It was represented by two political organizations – Ukrainian Union of State Grain Growers headed by V. Lypynsky and P. Skoropadsky and the Ukrainian National Cossack Society headed by I. Poltavets-Ostryanytsia.

The Union did not establish its party branches in the region, but it carried out its public social and political activities through public organizations – Ukrainian Union of State Grain Growers and the Ukrainian community in Bucharest and the Ukrainian Union of State Grain Growers in Serbia. There have been attempts to take on leadership in central emigration organizations – Ukrainian association "Prosvita" in Belgrade and the Union of Ukrainian organizations in Yugoslavia, as well as Public-Assisting Committee in Romania, but they failed.

National Ukrainian Cossack Association opened in Bulgaria its legal branch. It initiated the establishment of Ukrainian Cultural Association in Bulgaria, which was fighting for the influence over Ukrainian emigration with the Ukrainian community in Bulgaria. Branch leaders were members of the council of the Union of Ukrainian organizations in Bulgaria. In the early 1930s, the branch initiated the dismissal of I. Poltavets-Ostryanytsia from the leadership. Since

the middle of 1930s, conservative Hetman environment shifted its orientation on the Organization of Ukrainian Nationalists.

In the late 1930s, conservative Hetman environment was gradually losing its position among Ukrainian emigration in Southeast Europe, and the radical nationalist environment started strengthening its role.

Keywords: Bulgaria, emigration, monarchist movement, political environment, Romania, Yugoslavia.

ВЛАСЕНКО В.Н.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

КОНСЕРВАТИВНО-ГЕТМАНСКАЯ СРЕДА МЕЖВОЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В СТРАНАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (1918-1939 гг.)

Охарактеризована консервативно-гетманская среда украинской политической эмиграции в трёх балканских странах – Болгарии, Румынии и Югославии. Определены основные структурные единицы эмигрантского монархического движения в этом регионе Европы – Украинский союз земледельцев-государственников и Украинское национальное казацкое товарищество. Первая политическая организация имела влияние преимущественно в Румынии и Югославии, вторая – в Болгарии. Обе были инициаторами создания таких общественных организаций, как Союз украинских земледельцев и Украинское общество в Бухаресте, Украинское культурное объединение в Болгарии и Союз земледельцев Украины в Сербии. Проанализированы взаимоотношения представителей консервативно-гетманской и национально-демократической среды украинской эмиграции в регионе.

Ключевые слова: Болгария, монархическое движение, политическая среда, Румыния, эмиграция, Югославия.

В умовах суспільно-політичної кризи, що була викликана подіями 2014-2015 рр. в Криму та на Донбасі, в Україні з'явилася численна група біженців і тимчасово переміщених осіб. Інша група наших співвітчизників виїхала до сусідньої Росії. Проблема біженців з України та Росії неодноразово була актуальною у ХХ ст. на європейському континенті. Вперше Європа стикнулася з нею під час Першої світової війни та революційних подій 1917-1921 рр. на території колишньої Російської імперії, коли поза межами України опинилося декілька сотень тисяч наших співвітчизників. Частина з них склали політичні емігранти.

У нашій роботі ми застосовуємо поняття «політична еміграція» у вузькому сенсі. Йдеться про ту частину еміграції, яка була політично вмотивована, ідеологічно визначена й організаційно структурована та сповідувала ідею української державності у різних її формах. Українська еміграція в Європі мала свої політичні центри в Австрії, Німеччині, Польщі, Франції та Чехословаччині. Найбільші периферійні осередки існували у країнах Південно-Східної Європи. Особливістю цього регіону було те, що українська еміграція в Болгарії та Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія) сформувалася переважно із вояків колишніх білих армій А. Денікіна та П. Врангеля, а в Румунії – з вояків Армії УНР й українських партизансько-повстанських загонів. Були серед емігрантів і цивільні особи. Румунія займала проміжне місце між політичними центрами та периферійними осередками української еміграції.

У міжвоєнний період у цих країнах сформувалися різні суспільно-політичні середовища української політичної еміграції. В українській історіографії ця проблема детально розкрита на рівні європейського континенту [17; 18; 24], уривчасто – в окремих країнах-реципієнтах [7]. Поза увагою дослідників залишилися питання існування різних

суспільно-політичних середовищ у периферійних осередках української еміграції. Тому автор ставить собі за мету розкрити особливості консервативно-гетьманського середовища в країнах Південно-Східної Європи (Болгарія, Румунія, Югославія).

У цьому регіоні Європи воно було представлено двома політичними структурами – Українським союзом хліборобів-державників (УСХД) та Українським національним козацьким товариством (УНАКОТО). Обидві поклали початок організованому монархістському руху. У даній роботі не розглядається питання діяльності Українського національного вільно-козачого товариства, яке було створене 1921 р. у Відні. Його Тимчасову (Генеральну) управу очолив Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург). У березні 1922 р. внаслідок конфронтації різних політичних груп товариство припинило існування, так і не створивши мережу своїх осередків в країнах Південно-Східної Європи. Виключений зі складу Генеральної управи Іван Полтавець-Остриця (разом з Б. Бутенком) зосередився на розбудові Українського національного козацького товариства [22, с. 80-89].

Навесні 1920 р. у Відні заходами В'ячеслава Липинського (1882-1931) та Сергія Шемета (1875-1967) була створена ініціативна група УСХД, до якої увійшли Дмитро Дорошенко (1882-1951), Микола Кочубей, Адам Монтрезор (1888-?), Людвик Сідлецький (літ. псевд. Сава Криlach), Олександр Скоропис-Йолтуховський (1880-1950) та Михайло Тимофіїв. Ця група почала видавати збірку “Хліборобська Україна”. У грудні 1920 р. (січні 1921 р.) вона схвалила статут і регламент УСХД. “Хліборобська Україна” стала неперіодичним друкованим органом Союзу. З метою уникнення внутрішньої боротьби серед українських монархістів засновники УСХД персоніфікували П. Скоропадського, який у 1918 р. був гетьманом України. У 1921 р. він став членом Ради присяжних Союзу [16, с. 351]. Але через розходження з гетьманським центром у Берліні В. Липинський оголосив у вересні 1930 р. про ліквідацію УСХД і заснування Братства українських класократів-монархістів гетьманців. Більшість активних гетьманців не погодилася з рішенням В. Липинського і 10 жовтня того ж року Рада присяжних УСХД відновила свою діяльність на чолі з Йосипом Мельником (1861-?) [5, с. 3-4]. 1 липня 1937 р. у Варшаві Рада присяжних формально припинила існування УСХД. У вересні того ж року замість УСХД берлінський гетьманський центр оформив Український союз гетьманців державників (УСГД).

Окремі правоцентристські організації та політичні групи земельних власників під загальною назвою “хліборобські”, опинившись в еміграції, виявили бажання “мати один провідний ідеал – Суверенну Українську Державу, мати одну спільну класову політику, мати один спільний провід” [48, с. 171-172]. Ідеологічне об'єднання всього класу землевласників України на платформі Суверенної Української Держави вперше було сформульовано у відозві “До українських хліборобів” ініціативної групи УСХД (Відень, 1920 р.). Думку про об'єднання підтримав П. Скоропадський. На таких засадах в еміграції почали об'єднуватися різні хліборобські групи. Так, у квітні 1921 р. відбувся установчий з'їзд хліборобів (католиків і православних) з України в Польщі, який започаткував “Союз хліборобів України” (СХУП). Відповідно до статуту СХУП, його мета: “зорганізувати хліборобів України для сотворення в хліборобському класі міцної опори Української Державности, для мирного розрішення внутрикласових протилежностей, для оборони інтересів хліборобської праці зовні” [52]. Отже, мета СХУП була такою ж, як і УСХД. Хліборобські гуртки й одноосібні емігранти з Болгарії, КСХС, Румунії та інших країн, листуючись або надсилаючи формальні заяви про вступ до однієї з цих організацій, відзначали “загальне співчуття хліборобської еміграції цілям і ідеології цих двох Союзів” [48, с. 174-175].

У квітні 1921 р. у Бухаресті з ініціативи Надзвичайної дипломатичної місії УНР відбулося декілька зборів емігрантів, на яких обговорювалося питання необхідності заснування і легалізації “Союзу українських хліборобів і промисловців” (СУХП). Для його реалізації було обрано спеціальне бюро. Наступного місяця така організація була створена. За даними української щоденної газети “Свобода” (Джерсі Сіті), на початку травня 1922 р. СУХП мав 250 членів [20, с. 2]. Союз, що перебував під впливом НДМ УНР у Румунії, намагався заснувати свої філії в Бессарабії, Болгарії та КСХС, проте невдало [29, арк. 154].

Після налагодження зв'язку із “Союзом хліборобів України” в Польщі, празькою групою прихильників гетьманату, приїзду до Бухареста члена Ради Республіки Андрія Білопільського (1892-?) у вересні 1921 р. невелика частина членів СУХП розпочала підготовку до заснування суто хліборобської організації на зразок УСХД і СХУП. Її соціальною базою були не тільки колишні великі землевласники, але і гуртки гетьманців у таборах для інтернованих українських вояків при монастирях Коз'я, Секу, Тисмана, а також у Бухаресті. Це були козаки і старшини армії П. Врангеля, колишні вояки Сердюцької дивізії періоду Української Держави та члени загону Павла Бермонта-Авалова (1877-1974). Переважна більшість з них була родом з Полтавщини [46, с. 177-178; 29, арк. 126-127].

30 вересня 1921 р. у румунській столиці відбулися збори українських емігрантів, які започаткували “Союз українських хліборобів” у Бухаресті (СУХБ). Головою Союзу обрано Петра Новицького (1867 – після 1921), 1-м заступником голови – А. Білопільського. На посаду 2-го заступника голови було запрошено Лоренца (Лаврентія) Рейхерта (1867-?). Членами управи обрано графа А. Капніста, І. Корнієнка, Миколу Яроша (секретар), Митрофана Яковенка та запропоновано кооптувати професора Кирила Сапєжка (1857-1928). До ради Союзу увійшли А. Вассал, В. Уразов, І. Романюк, В. Андрієвський та пропонувалося запросити генерала Євгена Леонтовича (1862 – після 1937), професора Якова Флеммера (1861-?) та Івана Лауера. СУХБ ухвалив рішення про співпрацю з аналогічними хліборобськими організаціями у Варшаві, Відні, Празі та інших містах [13, с. 178]. Привітання з нагоди створення СУХБ надійшли від Ради присяжних УСХД та Комітету українських емігрантів в Естонії [19, с. 178-180].

З метою встановити більш щільний зв'язок між хліборобськими організаціями здійснювалася практика відрядження керівників однієї організації до іншої. Так, члени УСХД А. Білопольський і С. Шемет увійшли до складу управи СХУП. Членом СХУП був делегат від Союзу хліборобів України в Сербії Павло Мацько. У 1921 р. А. Білопільський переїхав до Румунії, де його обрали до складу управи СУХБ [48, с. 175].

З поширенням хліборобського руху виникла потреба у його об'єднанні. 4-8 червня 1922 р. у м. Райхенау (Австрія) відбулася нарада представників УСХД, СХУП, СУХБ, Союзу хліборобів України в Німеччині та групи українських хліборобів у Болгарії. Була створена тимчасова (до з'їзду хліборобських організацій) Центральна управа об'єднаних українських хліборобських організацій у складі Івана Леонтовича (голова) та Сергія Шемета (член, в.о. секретаря). Місцем перебування управи став Берлін [26, с. 302]. У 1920-х роках під егідою Центральної управи (з 1927 р. Гетьманської управи) гетьманський рух шириться не тільки серед української еміграції в Чехословаччині, Франції, США, але й у Східній Галичині.

Кількісно український гетьманський рух у Румунії, представлений Союзом українських хліборобів у Бухаресті та окремими прихильниками гетьмана П. Скоропадського, не був численним. За даними політичного опонента гетьманців – Проводу ОУН, на початку 1930 р. “ціла організація гетьманців на теренах ЧСР, Німеччини, Румунії, Австрії нараховує лише 46 членів (крім Берлінського Центру)” [6, с. 311]. Йшлося про УСХД. За даними сучасних дослідників, у другій половині 1930-х років УСХД налічувала приблизно 70 членів [21, с. 248]. У березні 1934 р. Громадсько-допомоговий

комітет української еміграції в Румунії стверджував, що питома вага “організації українських гетьманців-державників” не перевищувала 5 % від загальної кількості українських емігрантів в Румунії, “рахуючи, звичайно й тих “українських гетьманців-державників”, які жили тут по документах російських, а не українських” [23, с. 15-16], тобто не більше 150 осіб [У 1929 р. Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії зареєстрував близько 3 тис. емігрантів (власників “нансенівського паспорта”) в країні. До початку 1934 р. їхня кількість майже не змінилася, незважаючи на приплив біженців від голоду 1932-1933 рр. в Україні, оскільки ГДК ще не встиг поставити новоприбулих на облік. Отже, 5 % від 3 тис. емігрантів складає 150 осіб]. Наведені дані ГДК більш реально відображають кількість прихильників українського гетьманського руху в цій країні. Гетьманці були членами окремих громадських організацій еміграції в Румунії, входили до складу управи Філії Українського товариства (прихильників) Ліги Націй (М. Ярош).

У 1920-х роках у складі Української громади (УГ) в Бухаресті існувало дві групи – уенерівська та гетьманська. Першу очолював П. Семенко, другу – М. Ярош та О. Чернецький. Гетьманська група хоча і належала до ГДК, проте підтримувала зв’язок з Гетьманською управою в Берліні. У 1932-1933 рр. у Бухаресті з групою зустрічався її представник Богдан Шемет (1903-1992). На конференціях і нарадах ГДК представники гетьманської групи критично оцінювали роботу Комітету, стверджували, що ідея УНР нездійсненна, найкращою формою правління для тогочасної України є монархія під протекторатом Німеччини.

У 1935 р. у складі уенерівської групи Громади сформувалася внутрішня опозиція на чолі з колишнім головою управи Української громади в м. Джурджу Василем Мельником, який 1933 р. переїхав до Бухареста. Критикуючи діяльність ГДК та управи УГ в Бухаресті, він намагався очолити столичну Громаду. У 1939 р., проголосивши про розрив зв’язку із ГДК, створив окрему Українську громаду у складі приблизно 20 осіб. Серед них – К. Антошко, І. Дробот, М. Пилипенко, І. Пищенко, Н. Теленкевич, І. Шван та інші. Гетьманська група М. Яроша і група В. Мельника встановили зв’язок із ОУН. Того ж року у Бухаресті вони зустрілися із Дмитром Донцовим (1883-1973), якого запросила до себе родина Русових. Одночасно група В. Мельника встановила зв’язок із румунської “Залізною гвардією”. Наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. представники М. Яроша та В. Мельника очолили Українську громаду в Бухаресті та Тимчасову комісію ГДК (Ю. Русов, В. Мельник, О. Чернецький, М. Ярош та інші) [2, арк. 54, 211-213].

Отже, після реєстрації А. Більського у 1930 р. до Аргентини провід серед гетьманців у Румунії перебрав на себе Микола Ярош – голова нелегального “Союзу українських монархістів” (імовірно, філія УСГД у Румунії). До складу Союзу, за даними В. Трепке, спочатку входило близько 20 осіб, переважно членів Української громади в Бухаресті, під час Другої світової війни – близько 200 [2, арк. 63-64].

Уривчасті дані свідчать про наявність у Румунії спочатку поодиноких прихильників УНАКОТО, а потім і невеликого структурного підрозділу – коша. Згідно із карта-схемою Товариства влітку-восени 1922 р. мали бути легалізовані осередки в Бухаресті, Кишиневі та Чернівцях. Через буковинський осередок планувалося налагодити зв’язок з українцями в УСРР. Імовірно, на його основі і був створений кіш [15, с. 239, 241]. Опосередковано про це свідчить лист Івана Полтавця-Острияниці до генерала Никарда Горбанюка від 17 січня 1933 р. Лідер УНАКОТО пропонував генералу очолити “інформативний відділ на Чехію, Польщу, Румунію”, але за умови організації детального висвітлення справи діяльності в цих країнах українських “полонофілів” і “русофілів”. При цьому Н. Горбанюк повинен був публічно імітувати свою ворожість до лідера УНАКОТО [49].

Політичні конкуренти українських монархістів реально оцінювали їхній вплив серед емігрантів. На урочистому засіданні, що відбулося у січні 1924 р. в Бухаресті з нагоди 6-ї річниці проголошення Незалежності України та 5-ї річниці проголошення Соборності українських земель, Кость Мацієвич виголосив доповідь “Сучасне становище української справи”, в якій подав характеристику українських політичних партій і груп в еміграції. Про українських монархістів взагалі та в Румунії зокрема він висловився так: “Ця група не численна, але має все-ж таки свою спеціальну організацію з центральним і дуже змістовним органом “ХЛІБОРОБСЬКА УКРАЇНА”, що обоснує ідею української монархії. Політичної акції ця група ніякої не веде, хоч інколи її окремі діячі пробують щось пертракувати то з російськими, то з німецькими, то з угорськими монархістами, але конкретний наслідок з цих балачок не одержується. Зв’язків з Україною вона не має і ніякої акції на терені не веде, бо не має там своїх прихильників. Місцеві їхні так звані хліборобські гуртки, що складаються з дуже чесних і порядних людей, в більшій своїй частині співпрацюють з унерівцями, хоч і стоять наче-б то до них в опозиції.

Більш енергії та життя показує групка, що відкололася від українських монархістів під проводом ПОЛТАВЦЯ-ОСТРЯНИЦІ. Ідеологія цієї групки дається в “УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАКОВІ” і уявляє з себе чудну мішанину антисемітизму, ворогування з нашими соціалістами, захисту ідеї фашизму і національної диктатури як метода, що може врятувати УКРАЇНУ... Позитивною і дуже важливою стороною праці цієї групи уявляється її постійне і систематичне проведення думки про необхідність творення національного і організованого українського війська” [31, арк. 84зв].

Як на рівні політичних центрів еміграції, так і в Румунії між прихильниками П. Скоропадського та Державного Центру УНР в еміграції відбувалася боротьба за вплив на емігрантський загаль. Хоча були спроби і порозумітися. У листі до С. Петлюри від 19 лютого 1921 р. К. Мацієвич повідомляв про візит до нього з Відня представника П. Скоропадського. Йшлося про зростання впливу гетьмана в Англії та Франції, необхідність порозуміння між С. Петлюрою та П. Скоропадським з метою зміцнення позицій українців у міжнародних справах. К. Мацієвич писав: “Пропонував він також мені підняти перед Вами питання про необхідність закликання до праці хліборобів власників і Протофіс, який став тепер цілком на український ґрунт” [9, с. 44]. Йшлося про землевласників, промисловців, банкірів та торговців. Того ж року у Бухаресті з ініціативи НДМ УНР в Румунії був створений СУХП, з якого виділився СУХБ, тобто порозуміння й об’єднання унерівців з гетьманцями не відбулося.

Усі політичні кроки українських монархістів у Румунії були предметом пильної уваги НДМ УНР у цій країні. Так, у вересні 1921 р. К. Мацієвич повідомляв МЗС УНР про те, що плани А. Білопільського подати уряду Румунії меморандум з пропозицією налагодити безпосередні відносини з його групою, мотивуючи “це великим розвитком “хліборобського” руху, а також тим, що “хліборобські” інтереси нехтуються сучасним українським урядом. Місія вживає заходи щоби не допустити цієї акції і коли, не дивлячись на це, Білопільський буде вести свою лінію, то він буде висланий з Румунії” [30, арк. 63]. У грудні того ж року А. Білопільський звернувся до НДМ з проханням видати візу М. Ханенку. Дипломатична місія, запідозривши у приїзді голови СХУП політичні мотиви, а не особисті справи (продаж власної земельної ділянки у Бессарабії), звернулася за дозволом до МЗС УНР. Міністр А. Ніковський відмовив у клопотанні на отримання візи [30, арк. 74].

На I конференції української еміграції в Румунії (1923 р.) була прийнята резолюція про необхідність створення Всеукраїнського національного центру, до якого б увійшли представники різних українських політичних партій, організацій та груп, в тому числі й українських монархістів [31, арк. 38зв-39].

Під час IV Конференції української еміграції в Румунії (1926 р.) точилася жвава дискусія щодо ініціативи емігрантів у Празі створити Українське національно-державне об'єднання за кордоном. Не всі учасники форуму були згодні із членством у цьому об'єднанні таких політичних сил, як «соціал-демократи, соціалісти-революціонери (центральної та правої течії), союз українських хліборобів та ін.». Так, І. Гаврилюк, І. Нога-Новицький, П. Горбунів та П. Семенко заперечували участь у ньому гетьманців. К. Мацієвич стверджував, що формула «Союз українських хліборобів» охоплює всі течії українських монархістів, а не лише хліборобів-державників. Він зауважив, що хлібороби-державники «не мають широкого підпертя серед українського населення на Україні, але цього, будучи об'єктивними, не можна сказати про них за-кордоном. Тут, в певних державах, вони мають досить великі і міцні зв'язки. Нехтувати цими силами в кооперованій боротьбі українських активних сил за Незалежну Державність, на мою думку, не слід. Взагалі справу входження до Об'єднання тої чи іншої політичної групи належить залишити на вирішення самих цих груп». Такої ж точки зору дотримувався і Д. Геродот. У резолюції з цього питання зазначалося, що Конференція підтримує прайську ініціативу лише умовно, до з'ясування ставлення цих політичних партій і груп до Уряду УНР [4, с. 20-22].

Протистояння прихильників П. Скоропадського і ДЦ УНР у Румунії знайшло відображення в емігрантській пресі. Д. Геродот критикував меморандум гетьманців-легітимістів, опублікований Б. Шеметом у липні 1933 р. на сторінках друкованого органу Народної партії Румунії (О. Авереску) «Індрептатеа» (ч. 148-150), заперечуючи твердження, що найбільш популярною серед українських емігрантів є постать П. Скоропадського [3, с. 12-17; 27, л. 7-10]. 18 лютого 1934 р. на сторінках гетьманської газети «Хліборобський шлях» (Львів) був опублікований лист «Організації Українських Гетьманців-Державників у Румунії» під назвою «Проти уенеровських претенсій». Його автори М. Ярош та Б. Шемет заперечували право ГДК виступати від імені всієї української еміграції в Румунії, оскільки частина емігрантів належить до гетьманської організації. У «Листі до Редакції» тижневика «Тризуб» В. Трепке та Д. Геродот спростували твердження гетьманців, що ГДК є центральним органом лише частини української еміграції в Румунії [23, с. 15-16]. Відповідь голови Товариства «Просвіта ім. С. Петлюри» у Джурджу О. Коряка на лист М. Яроша і Б. Шемета у «Хліборобському шляху» була опублікована на сторінках бухарестського Бюлетеня Українського Телеграфного Агентства [32, арк. 20зв].

Нечисленними були групи прихильників гетьмана П. Скоропадського в Югославії. На початку 1920-х років існував Союз хліборобів України в Сербії на чолі з колишнім членом Всеукраїнського союзу земельних власників та Української народної ради П. Мацьком. За даними В. Козлітіна, у середині 1920-х років в КСХС існувала організація гетьманців (імовірно, Союз хліборобів України в Сербії), до управи якої входили В. Стороженко (голова), І. Цибуля, Д. Васецький (заступники голови), А. Старицький (скарбник) та В. Заболотний (секретар) [8, с. 59].

Прихильники гетьмана П. Скоропадського в Югославії були членами Українського товариства «Просвіта» (УТП) в Белграді та його філій у Новому Саді та Скоп'є, де на початку 1928 р. їхня питома вага, за спостереженнями О. Колтоновського, складала 1-2% від загальної кількості членів. Крім того, існували групи гетьманців, які не належали до УТП. Так, у Новому Саді таких було близько 20 осіб [39, арк. 38зв, 68]. У складі управи УТП в Белграді гетьманцями були І. Будз та В. Вільковський [40, арк. 201].

Після приїзду до Белграда колишнього голови української «Царгородської Ради» та Української громади (УГ) в Туреччині М. Зоц-Кравченка гетьманці активізувалися, про що свідчать листи відпоручників до представника міністра військових справ УНР на Балканах і в Туреччині [39, арк. 230; 40, арк. 201-203], В. Филоновича до В. Сальського

[35, арк. 45-46; 36, арк. 40] і В. Змієнка [25, с. 332], виступ делегата від українських організацій в Югославії В. Андрієвського на I Конференції української еміграції, що відбулася 1929 р. в Празі [34, арк. 29]. М. Зоц-Кравченко за допомогою російського емігранта, придворного лікаря Володимира Всеволозького (Всеволожский, 1871-?) налагодив зв'язок з відділом таємного нагляду за еміграцією МВС Югославії [41, арк. 186].

Державний переворот у січні 1929 р. в Югославії призвів до зменшення громадсько-політичної активності української еміграції та посилення контролю за її діяльністю. Загальні збори УТП і УГ в Белграді відбувалися лише за участю представника поліції. У липні того ж року югославська влада заборонила поширювати на території країни "Бюлетень Гетьманської управи" [8, с. 60-61]. Згодом жорсткий контроль за діяльністю емігрантських організацій припинився.

На початку 1930-х років прихильникам П. Скоропадського не вдалося очолити жодну українську громадську організацію в Югославії. У середині жовтня 1931 р., за повідомленням В. Андрієвського, з 27 членів УГ в Белграді уенерівцями (прихильники ДЦ УНР) були 15 осіб, гетьманцями-монархістами – 3, націоналістами (ОУН) – 3, невизначеної політичної орієнтації – 6 [42, арк. 89]. М. Зоц-Кравченко листувався з керівництвом УСХД, зокрема з Миколою Кочубеєм, інформуючи про склад української еміграції та перспективи поширення гетьманського руху в цій країні [14, с. 60]. Він також намагався налагодити зв'язок з англійцями. У 1936 р. його заарештували за шпигунство в Югославії [43, арк. 213зв].

Наприкінці 1937 – на початку 1938 рр., коли відбувалася реорганізація гетьманського руху, прихильники П. Скоропадського в Югославії виявили активність. У квітні 1938 р. В. Андрієвський повідомив В. Филоновичу про те, що на УГ в Белграді почалася "гетьманська пресова офензива". Вона виявилася у надходженні різноманітних гетьманських видань, в тому числі із статтями О. Назарука та С. Томашівського [44, арк. 50зв]. У 1938 р. до УГ вступив колишній член Української Центральної Ради (3-го скликання), активний діяч УСХД Василь Кекало. Того ж року у Белграді вийшла його брошура під назвою "Політичні перспективи України". Її головна ідея – відновлення "Великої України" на чолі з гетьманом П. Скоропадським [12, арк. 747].

У 1920 р. у КСХС існували малочисельні вільнокозацькі осередки з українських військовополонених. Переважна більшість з них повернулася додому [15, арк. 230]. Щодо І. Полтавця-Остряниці, то, за свідченням полковника О. Колтоновського, у 1928 р. серед українських емігрантів в Югославії його майже ніхто не знав. Надісланий із Чехословаччини та розміщений поблизу деяких кіосків преси у Белграді універсал керівника УНАКОТО викликав зацікавлення лише у кубанських козаків [39, арк. 68].

У Болгарії консервативно-гетьманське середовище було представлено прихильниками П. Скоропадського й І. Полтавця-Остряниці. Перші не змогли заснувати партійний осередок (УСХД) та громадську організацію, другі започаткували філію УНАКОТО, створили та декілька років очолювали Українське культурне об'єднання в Болгарії. П. Скоропадський робив декілька спроб налагодити зв'язок із своїми прихильниками в Болгарії. Так, у березні 1924 р. його особистий секретар, член філії Козачої ради Українського вільного козацтва в Берліні Гнат Зеленевський (1875-1949) листувався з українськими емігрантами в Болгарії, з'ясовуючи місцезнаходження гетьманців Демида Гулая й Івана Дерія та перспективи налагодження співпраці з українськими правими політичними угрупованнями [37, арк. 34зв].

Емігранти свідчили, що напередодні заборони діяльності УГ в Болгарії (1925 р.) в її складі переважали гетьманці. Проте на момент її ліквідації у Громаді було лише декілька членів [45, арк. 41].

У січні 1927 р. за дорученням П. Скоропадського полковник Микола Бламаренко відвідав Софію. Під час зустрічей з українськими емігрантами пропонував створити позапартійну культурно-освітню організацію [36, арк. 9зв]. Проте, як зазначалося у 1929 р. на сторінках журналу “Розбудова нації”, спроби заснувати партійний осередок або громадську організацію виявилися марними [11, с. 247]. На I Конференції української еміграції, яка відбулася у червні 1929 р. у Празі, делегат від українських організацій в Болгарії Б. Цибульський стверджував, що в Софії проживало лише “двоє гетьманців-соропадівців” [28, арк. 4]. Насправді у болгарській столиці їх було декілька осіб, у регіонах – окремі прихильники.

У 1920-х – на початку 1930-х років склад гетьманського руху в Болгарії не був сталим. Окремі його представники спочатку були прихильниками П. Скоропадського, а потім переходили до лав УНАКОТО або ОУН. Так, якщо у 1920-х роках “завзятий соропадівець” Іван Коршун був одним з провідних діячів гетьманського руху [39, арк. 253], то на початку 1930-х років він став членом ОУН. І. Орлов та В. Колесниченко були спочатку прихильниками П. Скоропадського, потім – І. Полтавця-Остряниці, згодом – ОУН. З середини 1930-х років представником Пресового фонду Гетьманської управи (Берлін) в Болгарії був інженер Алтухов, який проживав у м. Лом [47, с. 1].

Більш численною в Болгарії була воєнізована організація – Вільне козацтво. Створене на Чигиринському з’їзді 1917 р., воно діяло в Україні до 1923 р. У 1920 р. у Берліні була започаткована його закордонна частина – “Українське вільне козацтво” (Українське козацьке товариство).

У 1922-1936 рр. організація мала назву Українське національне козацьке товариство. Вона виникла з ініціативи колишнього ад’ютанта П. Скоропадського, генерального писаря Української Держави Івана Полтавця-Остряниці. Він же був обраний отаманом УНАКОТО. Мета організації – відновлення незалежної України у формі “Національної Диктатури, опертої на Національне Козацьке Військо, створене на його історичних традиціях, позаяк під час відбудови Української Держави та до встановлення Українським Козацьким Народом конечних форм державности це єсть єдина форма, яка відповідатиме національним завданням в розумінню розвою культури й могутности, та повної охорони від спроб наших ворогів в друге підбити Україну під себе” [50; 33, арк. 1зв]. Українська емігрантська преса програму УНАКОТО називала “фашистською” [10, с. 1]. Його ідеології були притаманні такі риси тоталітаризму, як військова диктатура та пріоритет інтересів держави над інтересами особи, партії та класу. І. Полтавець-Остряниця мав зв’язок з діячами Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, листувався з А. Розенбергом та Р. Гессом [49].

Осередки організації існували на західноукраїнських землях, у Німеччині, Польщі, Швейцарії й інших країнах Європи. Важливе місце серед них займала філія УНАКОТО у Болгарії, яка виникла у 1923 р. Її керівниками були колишній сотник Армії УНР, згодом генеральний бунчужний, кошовий отаман III Козацького кошу УНАКОТО Демид Гулай та генерал Федір Жеребко. Вони ж входили до складу центральних органів УНАКОТО. До керівництва філії належали також брати І. та В. Орлови, В. Колесниченко, Ф. Полтавців. Максимальна кількість членів філії – 50 осіб.

“Вільні козаки” були фундаторами Українського культурного об’єднання (голова І. Орлов) та співзасновниками Українсько-болгарського товариства, входили до складу Українсько-болгарського й Українського громадського комітетів та військово-спортивної організації “Сокіл” [1].

У 1935 р. І. Полтавець-Остряниця оголосив про розпуск УНАКОТО та створення нової організації – Українського національного козацького руху (УНАКОР), а наступного року було прийнято статут цієї організації [51]. Філія УНАКОТО не підтримала це рішення.

Отже, консервативно-гетьманське середовище української еміграції в країнах Південно-Східної Європи не було численним. Найбільш активними були прихильники П. Скоропадського у Румунії, які створили Союз українських хліборобів у Бухаресті та намагалися очолити периферійні і центральні організації еміграції в цій країні. Прихильники П. Скоропадського уособлювали український монархічний рух в Югославії. В Болгарії консервативно-гетьманське середовище було представлене філією УНАКОТО. У боротьбі за вплив на емігрантський загальний гетьманці суперничали спочатку з уенерівцями, а у другій половині 1930-х років з ОУН. Перспективними, на наш погляд, є дослідження впливу національно-демократичного та радикально-націоналістичного середовищ на українську еміграцію у країнах Південно-Східної Європи.

1. Власенко В.М. Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923-1936) за матеріалами болгарського і чеського архівів / В.М. Власенко // Дриновський збірник. – Харків-Софія, 2012. – Т. 5. – С. 428-443.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 26440, т. 1, 396 арк.
3. Геродот Д. Гетьманці скоропадчики та росіяне / Д. Геродот // Тризуб. – Париж, 1933. – Ч. 32. – С. 12-17.
4. Геродот Д. До справи національного об'єднання / Д. Геродот // Тризуб. – 1926. – Ч. 50. – С. 20-22.
5. Десять літ праці гетьманського центру на еміграції // Бюлетень гетьманської управи. – 1931. – Ч. 12 (лютий). – С. 3-8.
6. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 1: 1927-1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.
7. Козлитин В.Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919-1945 гг.) / В.Д. Козлитин. – Харьков: "РА", 1996. – 476 с.
8. Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст.) / В. Козлітін // Українська діаспора. – К.-Чикаго, 1996. – Ч. 9. – С. 52-69.
9. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920-1923 рр.) / Упоряд., вступ. стаття та коментарі В. Власенка. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2009. – 128 с.
10. Лободаєв В.М. Революційна стихія: Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. / В.М. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
11. Націоналіст. Лист з Болгарії // Розбудова нації. – Прага, 1929. – Ч. 6-7 (18-19). – С. 246-247.
12. Органы государственной безопасности СССР. Сб. документов. – Т. V. – Кн. 2: Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.) / Ред. коллегия: Н.П. Патрушев (предс.) и др. – М.: Кучково поле, 2007. – 896 с.
13. Організаційні збори українських хліборобів в Букарешті // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 178.
14. Осташко Т. Документи українських архівів у США про формування і розвиток гетьманського руху у 1919-1931 рр. / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К., 2012. – № 7. – С. 38-63.
15. Осташко Т.С. Політичні амбіції Івана Полтавця-Остряниці / Т.С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. Зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 223-247.
16. Осташко Т. Український монархічний рух за даними польських військових служб (Dwyjka) / Т. Осташко // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 9. – С. 351-360.
17. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В. Піскун. – К.: МП «Леся», 2006. – 672 с.
18. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2006. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940) / Керівник тому В.П. Трошинський. – К., 2003. – 720 с.
19. Привітання // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 178-182.
20. Радянин. Організація української буржуазії // Свобода. – Джерсі Сіті, 1922. – Ч. 119 (24 мая). – С. 2.
21. Сидорчук-Потульницька Т. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук / Т. Сидорчук-Потульницька // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Т. ССХХХVIII. – Львів, 1999. – С. 236-253.
22. Терещенко Ю. Український патріот з династії Габсбургів / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – К.: Темпора, 2008. – С. 80-89.
23. Трепке В. Лист до редакції / В. Трепке, Д. Геродот // Тризуб. – 1934. – Ч. 9. – С. 15-16.
24. Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трошинський. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.
25. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

26. Центральна Управа Об'єднаних Українських Хліборобських Організацій // Хліборобська Україна. – 1922-1923. – Кн. 4. – Зб. VII-VIII. – С. 302.
27. Централен държавен архив на Република България, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 469, 10 л.
28. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 3534, оп. 1, спр. 1, 68 арк.
29. ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, 175 арк.
30. ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 466, 100 арк.
31. ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 157, 89 арк.
32. ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, 66 арк.
33. ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 1040, 8 арк.
34. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО), ф. 269, оп. 2, спр. 258, 204 арк.
35. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 264, 47 арк.
36. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 265, 96 арк.
37. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 267, 295 арк.
38. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 268, 204 арк.
39. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 269, 300 арк.
40. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 270, 276 арк.
41. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 273, 186 арк.
42. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 277а, 171 арк.
43. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 282, 242 арк.
44. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 284, 173 арк.
45. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 299, 123 арк.
46. *Херсонєць А.* Допись з Румунії / *А. Херсонєць* // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 177-178.
47. Частина офіційна. Від Гетьманської управи // Бюлетень Гетьманської Управи. – Берлін, 1935. – Ч. 24 (вересень). – С. 1.
48. *Шемер С.* Огляд Українського Хліборобського руху на еміграції в першій половині 1921 року / *С. Шемер* // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 171-172.
49. Národní archiv Iieske republiky (NAIR), f. "Ukrajinske muzeum v Praze", kart. 8, inv. № 184.
50. NAIR, f. "Ukrajinske muzeum v Praze", kart. 18, inv. № 439, 16 l.
51. NAIR, f. "Ukrajinske muzeum v Praze", kart. 18, inv. № 441, 23 l.
52. NAIR, f. "Ukrajinske muzeum v Praze", kart. 19, inv. № 496, 1 l.

References:

1. Vlasenko V.M. Filiya Ukrayins'koho natsional'noho kozats'koho tovarystva u Bolhariyi (1923-1936) za materialamy bolhars'koho i ches'koho arkhiviv / V.M. Vlasenko // Drynovs'kyi zbirnyk. – Kharkiv-Sofiia, 2012. – T. 5. – S. 428-443.
2. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny, f. 5, spr. 26440, t. 1, 396 арк.
3. Herodot D. Het'mantsi skoropadchyky ta rosiyane / D. Herodot // Tryzub. – Paryzh, 1933. – Ch. 32. – S. 12-17.
4. Herodot D. Do spravy natsional'noho ob'yednannya / D. Herodot // Tryzub. – 1926. – Ch. 50. – S. 20-22.
5. Desyat' lit pratsi het'mans'koho tsentru na emihratsiyi // Byuleten' het'mans'koyi upravly. – 1931. – Ch. 12 (lyutyi). – S. 3-8.
6. Dokumenty i materialy z istoriyi Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv. – K.: Vyd-vo im. Oleny Telihi, 2005. – T. 1: 1927-1930 / Uporyad. Yu. Cherchenko, O. Kucheruk. – 480 s.
7. Kozliti V.D. Russkaya i ukrainskaya emigratsiya v Yugoslavii (1919-1945 gg.) / V.D. Kozliti. – Khar'kov: «RA», 1996. – 476 s.
8. Kozliti V. Ukrayins'ki hromads'ki orhanizatsiyi v Yuhoslavii (20-30-ti rr. XX st.) / V. Kozliti // Ukrayins'ka diaspora. – K.-Chykaho, 1996. – Ch. 9. – S. 52-69.
9. Lysty Kostya Matsiyevycha do Symona Petlyury (1920-1923 rr.) / Uporyad., vstup. stattya ta komentari V. Vlasenka. – Sumy: FOP Natalukha A.S., 2009. – 128 s.
10. Lobodayev V.M. Revolyutsiyna stykhiya: Vil'nokozats'kyi rukh v Ukrayini 1917-1918 rr. / V.M. Lobodayev. – K.: Tempora, 2010. – 672 s.
11. Natsionalist. Lyst z Bolhariyi // Rozbudova natsiyi. – Praha, 1929. – Ch. 6-7 (18-19). – S. 246-247.
12. Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR. Sb. dokumentov. – T. V. – Kn. 2: Granitsy SSSR vosstanovleny (1 iyulya – 31 dekabrya 1944 g.) / Red. kollegiya: N. P. Patrushev (preds.) i dr. – M.: Kuchkovo pole, 2007. – 896 s.
13. Orhanizatsiyni zbory ukrayins'kykh khliborobiv v Bukareshti // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 178.
14. Ostashko T. Dokumenty ukrayins'kykh arkhiviv u USA pro formuvannya i rozvytok het'mans'koho rukhu u 1919-1931 rr. / T. Ostashko // Problemy vyvchennya istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. – K., 2012. – № 7. – S. 38-63.

15. Ostashko T.S. Politychni ambitsiyi Ivana Poltavtsya-Ostryanytsi / T.S. Ostashko // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. Zb. nauk. pr. – K., 2008. – Vyp. 3. – S. 223-247.
16. Ostashko T. Ukrayins'kyy monarkhichnyy rukh za danymy pol's'kykh viys'kovykh sluzhb (Dwyjka) / T. Ostashko // Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorychni nauky. – Ostroh, 2007. – Vyp. 9. – S. 351-360.
17. Piskun V. Politychnyy vybir ukrayins'koyi emihratsiyi (20-ti roky XX stolittya) / V. Piskun. – K.: MP «Lesya», 2006. – 672 s.
18. Politychna istoriya Ukrayiny. KhKh stolittya: U 6 t. / Redkol.: I.F. Kuras (holova) ta in. – K.: Heneza, 2002-2006. – T. 5: Ukrayintsi za mezhamy URSR (1918-1940) / Kerivnyk tomu V.P. Troshchyns'kyy. – K., 2003. – 720 s.
19. Pryvitannya // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Kn. 3. – Zb. V-VI. – C. 178-182.
20. Radyanyn. Orhanizatsiya ukrayins'koyi burzhuaziyi // Svoboda. – Dzherisi Siti, 1922. – Ch. 119 (24 maya). – S. 2.
21. Sydorchuk-Potul'nyts'ka T. Het'mans'kyy rukh naperedodni Druhoyi svitovoyi viyny ta Osyp Nazaruk / T. Sydorchuk-Potul'nyts'ka // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofs'koyi sektsiyi. – T. CCXXXVIII. – L'viv, 1999. – S. 236-253.
22. Tereshchenko Yu. Ukrayins'kyy patriot z dynastiyi Habsburhiv / Yu. Tereshchenko, T. Ostashko. – K.: Tempora, 2008. – S. 80-89.
23. Trepke V. Lyst do redaktsiyi / V. Trepke, D. Herodot // Tryzub. – 1934. – Ch. 9. – S. 15-16.
24. Troshchyns'kyy V.P. Mizhvoyenna ukrayins'ka emihratsiya v Yevropi yak istorychne i sotsial'no-politychne yavyshe / V.P. Troshchyns'kyy. – K.: Intel, 1994. – 259 s.
25. Ukrayins'ka politychna emihratsiya 1919-1945: Dokumenty i materialy. – K.: Parlament-s'ke vyd-vo, 2008. – 928 s.
26. Tsentral'na Uprava Ob'yednanykh Ukrayins'kykh Khliborobs'kykh Orhanizatsiy // Khliborobs'ka Ukrayina. – 1922-1923. – Kn. 4. – Zb. VII-VIII. – C. 302.
27. Tsentralen dŕzhaven arkhiv na Republyka Bŕlgariya, f. 1717K, op. 1, a. e. 469, 101.
28. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny (dali – TsDAVO), f. 3534, op. 1, spr. 1, 68 ark.
29. TsDAVO, f. 3696, op. 2, spr. 308, 175 ark.
30. TsDAVO, f. 3696, op. 2, spr. 466, 100 ark.
31. TsDAVO, f. 4465, op. 1, spr. 157, 89 ark.
32. TsDAVO, f. 4465, op. 1, spr. 158, 66 ark.
33. TsDAVO, f. 4465, op. 1, spr. 1040, 8 ark.
34. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh orhanizatsiy Ukrayiny (dali – TsDAHO), f. 269, op. 2, spr. 258, 204 ark.
35. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 264, 47 ark.
36. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 265, 96 ark.
37. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 267, 295 ark.
38. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 268, 204 ark.
39. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 269, 300 ark.
40. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 270, 276 ark.
41. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 273, 186 ark.
42. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 277a, 171 ark.
43. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 282, 242 ark.
44. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 284, 173 ark.
45. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 299, 123 ark.
46. Khersonets' A. Dopys' z Rumuniyi / A. Khersonets' // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Kn. 3. – Zb. V-VI. – C. 177-178.
47. Chastyna ofitsiyna. Vid Het'mans'koyi upravy // Byuleten' Het'mans'koyi Upravy. – Berlin, 1935. – Ch. 24 (veresen'). – S. 1.
48. Shemet S. Ohlyad Ukrayins'koho Khliborobs'koho rukhu na emihratsiyi v pershiy polovyni 1921 roku / S. Shemet // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Kn. 3. – Zb. V-VI. – C. 171-172.
49. National Archives Czech Republic (CZ) in. «The Ukrainian Museum», kart. 8, inv. № 184th
50. NAIR, f. «The Ukrainian Museum», kart. 18 inv. № 439, 16 l.
51. NAIR, f. «The Ukrainian Museum», kart. 18 inv. № 441, 23 l.
52. NAIR, f. «The Ukrainian Museum», kart. 19, inv. № 496, 1 l.

UDC 94(477.83) "XX"

ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І.Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОВСТАНЦІВ
У ВОЄННІЙ ОКРУЗІ 4 "ГОВЕРЛЯ" (1944-1949)**

У статті вперше на основі аналізу раніше недоступних архівних матеріалів досліджується одне з найскладніших питань у вивченні розвитку національного визвольного руху – чисельність повстанців у ВО-4 "Говерля". Показано динаміку у зміні кількості українських націоналістів. Автором встановлено, що найбільших втрат українському визвольному руху було завдано під час "великої блокади", у той час його чисельність скоротилася практично наполовину. Доведено, що у 1946 р. розформовуються основні повстанські з'єднання та переводяться до збройного підпілля. Однак, упродовж 1947-1949 рр. продовжували діяти відділи УПА у ТВ-21 "Гуцульщина" і ТВ-24 "Маківка".

Ключові слова: чисельність, ВО-4 "Говерля", повстанці, націоналісти.

VASYL IILNYTSKYJDepartment Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)**ON THE NUMBER OF INSURGENTS IN MILITARY DISTRICT-4 "HOVERLA"
(1944-1949)**

In the article for the first time it is attempted to uncover one of the most difficult questions in the study of the development of the Ukrainian national liberation movement, videlicet, – the insurgents' number in Military District (hence – MD) – 4 "Hoverla". In order to specify their total number, which is far from being an easy task, an analysis of the previously inaccessible archive materials have been made by the author. The problems in concerning the totaling under question are caused by both the lack of an integral complex of the respective sources and the exacting conspiracy, which put under a ban the divulging of actual military personnel number of the unit and subunit. Besides, the dynamic nature of the guerilla and insurgent phenomena brings about the additional hardship of the specification of the aforementioned MD's military personnel number. It is possible to estimate the approximate figures over a period of time only. However, even these figures could significantly differ in a brief space of time (especially before and after "the great blockade"). The documents of the underground work, which would adequately characterize the quantitative indicators of the insurgents are absent, whereas the remaining sporadic ones are too fragmentary and disembodied to provide an integral picture. On the other hand, the materials of the party and repressive-punitive organs give a certain chance. The party documents are the most contradictory. What concerns the documents of the repressive-punitive organs, they are more reliable in this respect, because they are basically less politized. That is why the author was conditioned to rest on his own calculations which, given their relative inexactitude, nonetheless, present orienting numerical characteristics of the insurgents acting on the territory of MD-4 "Hoverla". In the article the dynamics of the change of the Ukrainian nationalists' quantity, as well as the tendency to decreasing of the insurgents' number with time has been shown. According to the author's calculations, in November, 1944, on the territory of MD-4 "Hoverla" there were enacted 52 Ukrainian Insurgent Army (UIA) companies, which – accounting for the fact that each consisted of some 150-180 man – will make up nearly 7800-9360 fighters. Accordingly, by January, 1945 there were 51 companies, that is 7650-9180 men; by autumn 1945 there were 26 units (each numbering from 40 to 60 men), which totaled some 2350-2960; by summer 1946 there functioned 23 units and 10 subunits (each counting from 40 to 60), that totals some 1320-1980; by January 1948 in action there still

were 3 units in tactical division (TD) ("Hutsulshchyna" ("The Hutsul Land")) and 5 units in TD – 24 "Makivka" (the mountain's name). Taking into consideration, that the strength of each unit varied from 40 to 50, the UIA members are estimated as many as 320-400. In 1949 there remained in action a some 20 men strong group in TD-21 "Hutsulshchyna" headed by P. Melnyk, and a like some 20 men strong subunion 479 (belonging to union 91) in TD-24 "Makivka". All that enables the following prűcis: MD-4 "Hoverla" was the most numerous in the structure of the UIA-West and functioned the longest in comparison with the other similar bodies.

Keywords: numerical strength, Military Department – 4 "Hoverla", Ukrainian Insurgent Army, nationalists.

ИЛЬНИЦКИЙ В.И.

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

О ЧИСЛЕННОСТИ ПОВСТАНЦЕВ В ВОЕННОМ ОКРУГЕ 4 "ГОВЕРЛЯ" (1944-1949)

В статье впервые на основе анализа ранее недоступных архивных материалов исследуется один из самых сложных вопросов в изучении развития национального освободительного движения – численность повстанцев в ВО-4 "Говерля". Показана динамика в изменении количества украинских националистов. Автором установлено, что наибольшие потери украинскому освободительному движению были нанесены во время "большой блокады", в то время его численность сократилась практически вдвое. Доказано, что в 1946 г. расформировываются основные повстанческие соединения и переводятся в вооруженное подполье. Однако, в течение 1947-1949 гг. продолжали действовать отделы УПА в ТВ-21 "Гуцульщина" и ТВ-24 "Маковка".

Ключевые слова: численность, ВО-4 "Говерля", повстанцы, националисты.

На сучасному етапі становлення Української держави важливою залишається проблема об'єктивного, неупередженого висвітлення діяльності українських партизанських і підпільних формацій, що діяли в роки Другої світової війни та після її закінчення. Повноцінне дослідження діяльності будь-якої повстанської чи адміністративно-територіальної одиниці підпілля неможливе без з'ясування її кількісного складу. З'ясування чисельності повстанців дає можливість простежити масштаби діяльності. У свою чергу, простеження динаміки зменшення повстанців дозволяє робити висновки про ефективність їхніх зусиль.

Комплексні дослідження, в яких було б висвітлено питання чисельності повстанців у Воєнній окрузі 4 (далі – ВО-4) "Говерля" (географічно охоплювала територію Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької та південної частини Львівської областей УРСР), відсутні. Окремі чисельні показники повстанців ВО-4 "Говерля" знайшли відображення в узагальнюючих працях з історії українського визвольного руху таких дослідників, як І. Білас [2], А. Кентій [14; 15], Ю. Киричук [16], С. Макарчук [21], А. Русначенко [23].

Найбільш складним питанням залишається встановлення чисельного складу ВО-4 "Говерля" (як і всієї Української Повстанської Армії (УПА) загалом і окремих структурних одиниць – зокрема. Проблеми у розв'язанні цього питання зумовлюються як відсутністю цілісного комплексу відповідних джерел, так і суворою конспіративністю, яка накладала заборону на розголошення реального чисельного складу підвідділу та відділу. Складність у з'ясуванні кількісного складу полягає і в динамічності повстанського і партизанського явищ. Приблизні показники можливо наводити лише за певний період. Втім, навіть за короткий проміжок часу вони могли суттєво відрізнятись (особливо до і після "великої блокади"). Об'єктивного вирішення цього питання не знайти і в головних опонентів українського

визвольного руху – нацистів, більшовиків, оскільки обом тоталітарним режимам була притаманна тенденція до перебільшення. Так, документи вермахту подавали чисельність УПА у 1944 р. 100 000-200 000 бійців; радянські ж, попри постійне використання визначень на кшталт “залишки банд українських буржуазних націоналістів”, маніпулювали статистичними даними. Особливою суперечливістю відзначаються партійні документи; більшою достовірністю у цьому плані позначені матеріали репресивно-каральних органів, що у своїй основі менш заполітизовані. Підрахунки чисельності усіх відділів чи підвідділів на території того чи іншого ТВ через брак джерел не дадуть цілком достовірної і повної цифрової картини.

Дослідник історії українського визвольного руху П. Содоль наводить дані звітного документа Проводу ОУН (11.1949 р.), згідно з яким у першій половині 1944 р. УПА-Північ нараховувала 15 000 бійців, натомість УПА-Захід (друга половина 1944 р.) – 10 000 [24, с. 46-47]. При цьому учений робить примітку, що остання група лише формувалася. За його ж власними підрахунками, найбільшої чисельності УПА набула наприкінці 1944 р. і не перевищувала 25000-30000 стрільців. Крім того, число стрільців впродовж 1943-1949 рр., які перебували у лавах УПА, було в декілька разів вище [24, с. 48].

Якщо вести мову про чисельність УПА-Захід, то потрібно згадати про її попередницю – УНС. Зокрема, О. Луцький у своїх зізнаннях від 23 квітня 1945 р. зазначав: кількісний склад УНС на серпень 1943 р. становив близько 2 000 бійців і він підготував їх до переходу лінії фронту у тил Червоної Армії (ЧА) для антирадянської діяльності [18, с. 337; 7, арк. 96зв.]. Відтак, уже в грудні 1943 р. УНС налічувала 5 000 – 6 000 бійців [18, с. 339]. Натомість командувач УПА-Захід В. Сидор-“Шелест” стверджує, що станом на грудень 1943 р. УНС налічувала 1 560 бійців (це – найбільш реальна цифра), а вся УПА – 26 560 бійців [5, арк. 189]. Після трансформації УНС в УПА-Захід О. Луцький-“Беркут” наголошував, що станом на березень 1944 р. новореорганізовані відділи групи налічували 12 000 – 15 000 бійців. Ймовірно, це завищена цифра, оскільки є реєстр відділів весни 1944 р. і їх там значно менше [18, с. 341]. У березні 1944 р. керівництво групою УПА-Захід О. Луцький передав В. Сидору-“Шелесту”, а сам залишився членом Головного штабу УПА [7, арк. 257]. Інший документ говорить, що до моменту переходу відділів УПА в тил ЧА, група УПА Захід-Карпати налічувала 3 400 бійців [11, арк. 170].

За нашими підрахунками, чисельність УНС на теренах Карпатського краю ОУН у листопаді 1943 р. становила 920 бійців. Зокрема, у Станиславівській області створено дві вишкільні бази: у Калуській окрузі – курінь “Гайдамаки” (3 сотні до 300 бійців), у Коломийській окрузі – курінь “Чорні чорти” (3 сотні до 300 бійців). Разом – 600 бійців. У Дрогобицькій області в 1943 р. діяли вишкільні курені у Стрийській окрузі – “Кривоніс-1” (2 сотні по 70 бійців, разом 140 бійців, в жовтні 1943 р. він розпався і частина перейшла у Калуську округу), у Самбірській окрузі – курінь “Кривоніс-2” (2 сотні по 90 бійців, разом 180 бійців, в листопаді 1943 р. зазнав серйозних втрат біля с. Недільна у бою з німцями). Разом у Дрогобицькій області – 320 бійців. Дана цифра фактично співпадає з цифрами, що наведені вище В. Сидором-“Шелестом” щодо усієї УНС з урахуванням унесівців на Львівщині і Тернопільщині.

Стосовно чисельності відділів УПА В. Чижевський-“Демид” у своїй роботі “Військова праця ОУН” зазначає: восени 1944 р. УПА-Захід разом із самообороною мала 50 000 бійців, з них у Карпатах – 15 000 бійців [26, арк. 84]. Ці ж дані підтверджує у своїх зізнаннях Володимир Андрухів, вказуючи, що до УПА-Захід входило до 50 сотень (по 120-150 бійців у кожній) [1, арк. 25] та боївки і самооборонні відділи разом 15000-20000 бійців. Таким чином, реальна чисельність УПА-Захід могла становити 7000-8000 бійців [1, арк. 26]. Зима 1944-1945 рр. стала періодом найбільшого розгортання УПА. За інформацією В. Сидора-“Шелеста”, в січні 1945 р. УПА-Захід мала 72 сотні чисельністю

9 380 бійців [5, арк. 124]. Дослідник історії українського визвольного руху А. Кентій вказував, що чисельність УПА-Захід становила 10 000 бійців, а більшість її куренів мали 600-800 бійців [15, с. 93]. Трохи іншої думки дотримується А. Русначенко, називаючи число до 15 000-20 000 [23, с. 238].

Завдяки збереженим підпільним документам, на які покликався Л. Шанковський, Дрогобицька ВО-5 “Маківка” на початок листопада 1944 р. нараховувала 1 160 бійців, у т.ч. 5 сотень УПА – “Булава” і “Леви” (прибула з Львівщина могли вести бої). Отже, виключно дрогобицьких сотень було 4, а також СШ “Олені-1”, яка складалася із 3 сотень [27, с. 104-105], ймовірно, у шести сотнях. Ще дві сотні “Сурма” і “Східняки” (разом 300 бійців [25, арк. 113]) були в підпорядкуванні “Рена” у карпатському рейді. Один курінь чисельністю близько 600 стрільців восени 1944 р. був і у ВО-7 “Сучава” [22, с. 67], однак був ліквідований ще на етапі організації тоді ж, коли ВО-5 “Маківка” і ВО-6 “Сян”. Тільки дві воєнні округи в УПА-Захід – ВО-2 “Буг” та ВО-4 “Говерля” – в той час чисельно значно перевищували інші. Водночас у своїх зізнаннях командир ТВ-24 “Маківка” Д. Вітовський стверджує, що 1 червня 1945 р. він прийняв у своє підпорядкування 9 відділів УПА чисельністю 1 188 бійців [18, с. 724-725]. У документах репресивно-каральних органів зазначалося: 1944 р. на Буковині чисельність збройних відділів становила 12 000 бійців [6, арк. 8].

Для порівняння наведемо завищені цифри з радянських документів. Так, за твердженням співробітників УМДБ, на території Станіславської області УРСР відділи УПА об’єднувалися у ТВ-21 “Гуцульщина”, ТВ-22 “Чорний ліс” і ТВ-23 “Магура”, які входили у ВО-4 “Говерля”. За радянськими підрахунками, у склад цієї округи входило 18 куренів (курінь мав 2-3 сотні), 6 окремих сотень і 2 окремих групи, велика кількість дрібних груп і диверсійно-терористичних боївки. Усього на території області нараховувалося збройних підпільників понад 30 000 [8, арк. 89; 17, с. 38-39]. У доповіді начальника відділу ББ УНКВС капітана Александрова зазначалося, що до початку 1945 р. загальна чисельність озброєних відділів УПА, які дислокувалися на території Станіславської області, досягала 30 000 осіб. До їхнього складу входили курінь “Різуна” (чисельністю до 500 осіб), курінь “Грома” (450 осіб), курінь “Благотого” (до 400 осіб), курінь “Недобитого” (до 350 осіб), курінь “Скуба” (до 500 осіб), курінь “Журавлі” (до 400 осіб) і окремі сотні – “Орлика”, “Бойко”, “Гонти” і “Крука”. Крім того, оперували місцеві боївки і кущі самооборони [3, арк. 258-258зв.]. Тільки за період 1947-1950 рр. органи МДБ ліквідували 12 172 учасника ОУН і УПА [4, арк. 48].

Натомість дані Галузевого Державного архіву Служби безпеки України засвідчують, що станом на серпень 1944 р. на території Дрогобицької області (ВО-5 “Маківка”) нараховувалося близько 100 військових формувань (куренів, сотень, кущів і боївки) з 12 500 бійців [12, арк. 316; 13, арк. 103]. Іншу цифру наводить історик А. Кентій, за даними якого Дрогобицька Воєнна округа мала наступні складові: а) курінь “Бойки” – чисельність 800-900 осіб, у лютому-березні 1945 р. оперував у Славському і Сколівському р-нах Дрогобицької обл.; б) сотня “Бея” – 150-160 осіб, у лютому 1945 р. дислокувалася у Сколівському р-ні; в) сотня “Явора” – чисельністю 80-100 осіб, у січні 1945 р. дислокувалася у Миколаївському р-ні [10, арк. 205-206; 15, с. 93].

На конференції керівництва Карпатського краю ОУН 22 жовтня 1945 р. біля с. Сукіль Козаківської сільської ради, що нині у складі Болехівської міської ради Івано-Франківської обл., у доповіді командира ВО-4 “Говерля” М. Твердохліба відзначалося, що лишень влітку 1945 р. ТВ-24 “Маківка” підпорядковувалася ВО-4 “Говерля”. При цьому М. Твердохліб розповів, що на Станіславщині було 33 сотні УПА, а перед приходом частин ЧА лишень 8 сотень УПА і 1 курінь, який рейдував у Дрогобицькій області. Отже, враховуючи середню чисельність відділів 100-120 бійців, загальний бойовий склад

налічував 3000-3960. Якщо курінь складався з 3 сотень, то загальна чисельність сотень на Станіславщині становила 11 сотень. При цьому М. Твердохліб прийняв з ТВ-24 "Маківка" три сотні "Буй-Тура", "Трясила", "Бродича", хоча й за своїми бойовими можливостями вони були дуже слабкі. Узагальнюючи характеристики стану відділів УПА, "Трім" стверджує: найсильніші відділи УПА діяли в Чорному лісі [9, арк. 210]. При цьому він підкреслює, що не всі бійці в УПА були стійкими. Тому до 20 липня 1945 р. в УПА провели чистку; найбільше відраховано у ТВ-21 "Гуцульщина". У ТВ-23 "Магура" відрахували до 25% бійців УПА. У результаті відділи УПА стали нараховувати 80-100 стрільців [9, арк. 213].

За нашими підрахунками, на теренах Карпатського краю ОУН у листопаді 1944 р. діяло: ВО-5 "Маківка" – 11 сотень, ТВ-20 "Сучава" – 4 сотні, ТВ-21 "Гуцульщина" – 14 сотень, ТВ-22 "Чорний ліс" – 14 сотень, ТВ-23 "Магура" – 9 сотень. Таким чином, на цей час діяло 52 сотні УПА, а враховуючи той факт, що чисельність у кожному становила 150-180 бійців, то виходить, що діяли 7800-9360 стрільців. Практично така ж чисельність залишилася на січень 1945 р.: ТВ-20 "Сучава" – 4 сотні, ТВ-21 "Гуцульщина" – 14 сотень, ТВ-22 "Чорний ліс" – 14 сотень, ТВ-23 "Магура" – 9 сотень; ТВ-24 "Маківка" – 10 сотень. Це – 51 сотня. Враховуючи, що чисельність у кожній становила 150-180 бійців, то тут діяли 7650-9180 стрільців. Упродовж 1945 р. відділи УПА ВО-4 "Говерля" суттєво поріділи. Відтак, на осінь 1945 р. у ТВ-21 "Гуцульщина" нараховувалося 5 відділів, ТВ-22 "Чорний ліс" – 13 відділів, ТВ-23 "Магура" – 8 відділів; ТВ-24 "Маківка" – 9 підвідділів. Отже, відраховано, що на теренах ВО-4 "Говерля" діяло 26 відділів (чисельністю у кожному 80-100 бійців) і 9 підвідділів (чисельність у 30-40 бійців), загальною чисельністю 2350-2960 бійців. Натомість влітку 1946 р. у ТВ-21 "Гуцульщина" діяло 4 відділи, ТВ-22 "Чорний ліс" – 13 відділів, ТВ-23 "Магура" – 6 відділів; ТВ-24 "Маківка" – 10 підвідділів. Тобто діяло 23 відділи і 10 підвідділів, при цьому чисельність відділів і підвідділів становила 40-60 бійців, загальна ж чисельність становила 1320-1980 стрільців. У 1947 р. була проведена повна демобілізація відділів у ТВ-22 "Чорний ліс" і ТВ-23 "Магура". Відтак на січень 1948 р. залишилися діяти у ТВ-21 "Гуцульщина" 3 відділи та у ТВ-24 "Маківка" – 5 відділів. Зважаючи на те, що чисельність кожного коливалася 40-50 бійців, то упівців налічувалося 320-400 стрільців. У 1949 р. залишилися діяти у ТВ-21 "Гуцульщина" група чисельністю близько 20 осіб, яких очолював П. Мельник, ТВ-24 "Маківка" – підвідділ 479 (91 відділу) чисельністю до 20 бійців. Усе це дає підстави дійти висновку: ВО-4 "Говерля" була найбільш чисельною у структурі УПА-Захід та найдовше діяла в порівнянні з іншими. Для порівняння наведемо чисельні показники повстанців із ВО-2 "Буг" та ВО-3 "Лисоня". Так, у ВО-2 "Буг" на травень 1944 р. діяла 31 сотня (25 безпосередньо місцеві та 6 з ВО-3 "Лисоня", УПА-Північ, УПА-Південь) [19, с. 590]; на серпень 1944 р. – 46 сотень (з них лише 2 сотні – ВО-3 "Лисоня" і УПА-Південь), у яких, за підрахунками В. Мороза, налічувалося понад 6 000 бійців [19, с. 594]; на листопад 1944 р. у ВО-2 "Буг" – 23 відділи (при чисельності у кожному близько 150-180 бійців) [19, с. 595]; червень 1945 р. – 19 відділів (близько 100 бійців у кожному), чисельність на осінь 1945 р. становила понад 1000 стрільців [19, с. 597]; червень 1946 р. – 14 відділів (40-60 бійців у кожному). Таким чином, на час розформування загальна чисельність упівців становила 500-700 вояків [19, с. 602]. Натомість у ВО-3 "Лисоня" у березні-травні 1944 р. діяло 16 відділів [20, с. 668]; серпні-жовтні 1944 р. – 23 сотні, в яких нараховувалося близько 4 000 стрільців [20, с. 56, 670]; січні 1945 р. – 14 сотень [20, с. 672]; липні 1945 р. – 12 відділів, в яких нараховувалося близько 1500 бійців [20, с. 65, 673]; травень-червень 1946 р. – 8 відділів, в яких нараховувалося близько 400 стрільців [20, с. 677].

Отже, загальну чисельність повстанців у ВО-4 "Говерля" встановити складно. Документи з середовища підпілля, які б повноцінно характеризували кількісні показники

повстанців, відсутні. Окремі фрагментарні, розрізнені дані не дозволяють побачити цілісної картини. Натомість матеріали партійних та репресивно-каральних органів дають нам певну можливість. Проте інформація партійних органів у багатьох випадках не відповідає дійсності. Порівняно з нею матеріали репресивно-каральних органів дають точнішу інформацію. Саме тому нам доводилося використовувати власні підрахунки, які, попри неточність, все ж становлять орієнтовні числові характеристики повстанців, які діяли на теренах ВО-4 “Говерля”. З роками простежується тенденція до зменшення чисельності повстанців. Найбільших втрат українському визвольному руху було завдано під час “великої блокади”, у той час його чисельність скоротилася практично наполовину. У 1946 р. розформовуються основні повстанські з’єднання та переводяться до збройного підпілля. Однак, упродовж 1947-1949 рр. продовжували діяти відділи у ТВ-21 “Туцільщина” і ТВ-24 “Маківка”.

1. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області, спр. П-31129, 281 арк.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах / Іван Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2-Н, оп. 75 (1953), спр. 5, 405 арк.
4. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 98 (1954), спр. 1, т. 2, 319 арк.
5. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 110 (1954), спр. 2, т. 6, 345 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 19 (1959), спр. 26, 485 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67418, т. 1, 289 арк.
8. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72362фп, 251 арк.
9. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 33286фп, т. 1, 329 арк.
10. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 3, 315 арк.
11. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 4, 373 арк.
12. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 5, 457 арк.
13. Державний архів Львівської області, ф. 5001, оп. 6, спр. 49, 261 арк.
14. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.) / Анатолій Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.
15. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. / Анатолій Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.
16. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
17. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943-1959) / [упоряд. Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Ірина Павленко]. – К.; Торонто: [б.в.], 2002. – Кн. 1: 1943-1945. – 596 с.
18. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / [упоряд. Олександр Ішук, Сергій Кокін]. 1944 – 1945. – К.; Торонто: [б.в.], 2007. – 912 с.
19. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 12: Воєнна округа УПА “Буг”: Документи і матеріали. 1943-1952 / [упоряд. Володимир Мороз, Олександр Вовк]. – К.; Торонто: [б.в.], 2009. – Кн. 1. – 800 с.
20. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943-1952. Документи і матеріали / [упоряд. Сергій Волянчук]. – К.; Торонто: [б.в.], 2012. – 848 с.
21. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944-1945 рр. / Степан Макарчук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів [гол. ред. кол. Ярослав Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Юрій Сливка] (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України). – Львів, 2004. – С. 210-223.
22. Мороз В. Розгортання повстанської боротьби на Буковині у 1944 році / Володимир Мороз // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 8 (641). – Серпень. – Річник 54. – С. 54-69.
23. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / Анатолій Русначенко. – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2002. – 519 с.
24. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 – [19]49. Довідник / Петро Содоль. – Нью-Йорк: [б.в.], 1994. – 199 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3838, оп. 1, спр. 102, 546 арк.

26. *Чижевський В.* Організація військової праці ОУН / В. Чижевський / Архів ЦДІВР (у стадії опрацювання). – 132 арк.

27. *Шанковський Л.* УПА на Стрийщині / Л. Шанковський // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 193-218.

References:

1. Arkhiv upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy u L'vivs'kiy oblasti, spr. P-31129, 281 ark.
2. Bilas I. Represyvo-karal'na systema v Ukraini 1917-1953. Suspil'no-politychnyy ta istoryko-pravovyy analiz. U dvokh knyakh / Ivan Bilas. – K.: Lybid'; Viys'ko Ukrainy, 1994. – Kn. 1. – 432 s.
3. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU), f. 2-N, op. 75 (1953), spr. 5, 405 ark.
4. HDA SBU, f. 2-N, op. 98 (1954), spr. 1, t. 2, 319 ark.
5. HDA SBU, f. 2-N, op. 110 (1954), spr. 2, t. 6, 345 ark.
6. HDA SBU, f. 2-N, op. 19 (1959), spr. 26, 485 ark.
7. HDA SBU, f. 5, spr. 67418, t. 1, 289 ark.
8. HDA SBU, f. 6, spr. 72362fp, 251 ark.
9. HDA SBU, f. 6, spr. 33286fp, t. 1, 329 ark.
10. HDA SBU, f. 13, spr. 372, t. 3, 315 ark.
11. HDA SBU, f. 13, spr. 372, t. 4, 373 ark.
12. HDA SBU, f. 13, spr. 372, t. 5, 457 ark.
13. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koy oblasti, f. 5001, op. 6, spr. 49, 261 ark.
14. Kentiy A. Narys borot'by OUN-UPA v Ukraini (1946-1956 rr.) / Anatoliy Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 111 s.
15. Kentiy A. Ukrainy's'ka povstans'ka armiya v 1944-1945 rr. / Anatoliy Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 220 s.
16. Kyrychuk Yu. Ukrainy's'kyi natsional'nyy rukh 40-50-kh rokiv XX stolittya: ideolo-hiya ta praktyka / Yuriy Kyrychuk. – L'viv: Dobra sprava, 2003. – 464 s.
17. Litopys Ukrainy's'koyi Povstans'koyi Armiyi. Nova seriya. – T. 4: Borot'ba proty UPA i natsionalistichnoho pidpillya: informatsiyni dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partiyi, NKVS-MVS, MDB-KDB (1943-1959) / [uporyad. Anatoliy Kentiy, Volodymyr Lozyts'kyi, Iryna Pavlenko]. – K.; Toronto: [b.v.], 2002. – Kn. 1: 1943-1945. – 596 s.
18. Litopys Ukrainy's'koyi Povstans'koyi Armiyi. Nova seriya. – T. 9: Borot'ba proty povstans'koho rukhu i natsionalistichnoho pidpillya: protokoly dopytiv zareshтовanykh radyans'kymy orhanamy derzhavnoyi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA / [uporyad. Oleksandr Ishchuk, Serhiy Kokin]. 1944 – 1945. – K.; Toronto: [b.v.], 2007. – 912 s.
19. Litopys Ukrainy's'koyi Povstans'koyi Armiyi. Nova seriya. – T. 12: Voyenna okruha UPA “Buh”: Dokumenty i materialy. 1943-1952 / [uporyad. Volodymyr Moroz, Oleksandr Vovk]. – K.; Toronto: [b.v.], 2009. – Kn. 1. – 800 s.
20. Litopys Ukrainy's'koyi Povstans'koyi Armiyi. Nova seriya. – T. 20: Voyenna okruha UPA “Lysonya”. 1943-1952. Dokumenty i materialy / [uporyad. Serhiy Volyanyuk]. – K.; Toronto: [b.v.], 2012. – 848 s.
21. Makarchuk S. Radyans'ki metody borot'by z OUN i UPA. 1944-1945 pp. / Stepan Makarchuk // Ukrainy's'ka Povstans'ka Armiya u borot'bi proty totalitarnykh rezhymiv [hol. red. kol. Yaroslav Isayevych, uporyad. i vidp. red. Yuriy Slyvka] (Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist', 11 / Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy). – L'viv, 2004. – S. 210-223.
22. Moroz V. Roz'hortannya povstans'koyi borot'by na Bukovyni u 1944 rotsi / Volodymyr Moroz // Vyzvol'nyy shlyakh. – 2001. – Kn. 8 (641). – Serpen'. – Richnyk 54. – S. 54-69.
23. Rusnachenko A. Narod zburenyy: Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukraini y natsional'ni rukhy oporu v Bilorusiyi, Lytvi, Latviyi, Estoniyi u 1940-50-kh rokakh / Anatoliy Rusnachenko. – K.: Universytet's'ke vydavnytstvo “Pul'sary”, 2002. – 519 s.
24. Sodol' P. Ukrainy's'ka Povstancha Armiya. 1943 – [19]49. Dovidnyk / Petro Sodol'. – N'yu-York: [b.v.], 1994. – 199 s.
25. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy, f. 3838, op. 1, spr. 102, 546 ark.
26. Chyzhevs'kyi V. Orhanizatsiya viys'kovoyi pratsi OUN / V. Chyzhevs'kyi / Arkhiv TsDVR (u stadiyi opratsyuvannya). – 132 ark.
27. Shankov's'kyi L. UPA na Stryshchyni / L. Shankov's'kyi // Stryshchyna. Istoryko-memuarnyy zbirnyk Stryshchyny, Skil'shchyny, Bolekhivshchyny, Dolynshchyny, Rozhnityvshchyny, Zhuravenshchyny, Zhydachivshchyny i Mykolayivshchyny. – Nyu-York; Toronto; Paryzh; Sydney, 1990. – Т. 1. – С. 193-218.

Отримано 21.11.2015

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC 930.2(495)“03/11”

БОДНАРЮК Б.М.Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
доктор історичних наук, доцент (Україна)**ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРНИХ РИС І ТРАДИЦІЙ
В ЛІТЕРАТУРІ ВІЗАНТІЇ У IV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ V ст.**

У статті автор розглядає процес формування і початковий етап розвитку візантійської літератури в епоху Пізньої Античності (IV – перша половина V ст.) в контексті феноменологічного висвітлення її жанрових й текстуальних особливостей. Разом з тим, автор висвітлює духовно-світоглядні орієнтири й етичні пріоритети візантійської літературної традиції, аналізує твори найвідоміших ранніх візантійських письменників, поетів, істориків, полемістів та богословів. В руслі характеристики феномену візантійської літератури в період її становлення і першого, архетипного етапу розвитку, здійсненої через призму масштабних загальноісторичних подій, які мали місце у Східній Римській імперії (Візантії) від часу заснування до епохи правління Феодосія II Молодшого, автор також розглядає основні види і форми тогочасної візантійської літератури, їх естетичну спрямованість і православну дидактику.

Ключові слова: Візантія, візантійська література, агіографія, духовні твори, церковні гімни, проповіді, епіграми, Отці Церкви.

BOHDAN M. BODNARIUKChernivtsi national university named after Yurii Fedkovych
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)**FORMATION CHARACTERISTICS AND TRADITIONS IN LITERATURE
BYZANTIUM IV - FIRST HALF OF V CENTURIES**

The article examines the formation and first stage of Byzantine literature in the Late Antiquity (IV-V c.) in the context of phenomenological highlighting its genre and textual features. However, the author illuminates the spiritual and ideological orientations and ethical priorities of Byzantine literary tradition, the most famous Byzantine analyzes the works of early writers, poets, historians, theologians and polemicists. In line with the characteristics of the phenomenon of Byzantine literature during its formation and the first archetypal stages of development undertaken in the light of major general historical events that took place in the Eastern Roman Empire (Byzantium) from its founding to the era of to the board Theodosius II Younger, the author also examines the main types and forms of contemporary Byzantine literature, their aesthetic orientation and Orthodox didactics. Finally, on the basis of civilized society in the Byzantine era highlighted, the author exposes the essential component analysis Byzantine literature, which for centuries had a predisposition to certain social and religious transformation and change in ideological and motivational principles aimed at building a well-established vectors of official imperial culture.

In addition, author in an article focuses on differences of Late pagan literature of early Christian writings. In particular, he notes that Christian rhetoric-sophists tried to build on the ruins of pagan new content, but the shape on the base of the old culture. In a typical example highlights the role of activity the school of Gaza, where for IV-VI centuries blossomed and developed the same genre that successfully developed in the old pagan schools. When creating works of Christian content and direction rhetoric hazka school filled their comparisons with the heroes of Greek mythology and historical details of classical pagan times. On the other hand, the author stresses that the process of assimilation originally Christian literature genre forms and methods, verbal expression have been developed pagan literature, and the gradual

break it most clearly observed in Christian poetry in definite period. Next Byzantine Orthodox development – both ecclesiastical and secular – literature in all its genres differences occurred in aligning most common ancient literary models focused on strengthening the spiritual and philosophical, moral and ethical priorities, common in the Byzantine (Eastern Roman) society.

Keywords: *Byzantium, Byzantine literature, hagiography, spiritual works, hymns, sermons, epigrams, fathers of church.*

БОДНАРЮК Б.М.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
доктор исторических наук, доцент (Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ ХАРАКТЕРНЫХ ЧЕРТ И ТРАДИЦИЙ В ЛИТЕРАТУРЕ ВИЗАНТИИ В IV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ V вв.

В статье автор рассматривает процесс формирования и начальный этап развития византийской литературы в эпоху Поздней Античности (IV – первая половина V в.) в контексте феноменологического освещения её жанровых и текстуальных особенностей. Вместе с тем, автор освещает духовно-мировоззренческие ориентиры и этические приоритеты византийской литературной традиции, анализирует произведения наиболее известных ранних византийских писателей, поэтов, историков, полемистов и богословов. В русле характеристики феномена византийской литературы в период ее становления и первого архетипного этапа развития, осуществленной через призму масштабных общеисторических событий, которые происходили в Восточной Римской империи (Византии) от времени основания до эпохи правления Феодосия II Младшего, автор так же рассматривает основные виды и формы византийской литературы того времени, их эстетическую направленность и православную дидактику.

Ключевые слова: *Византия, византийская литература, агиография, духовные произведения, церковные гимны, проповеди, эпиграммы, Отцы Церкви.*

Продовжуючи розглядати тематику, окреслену у попередній публікації [6, с. 5-19], необхідно відзначити наступне. Для візантійської літератури IV – першої половини V ст. були характерні широта й недиференційованість: вона містить у собі твори історичного характеру, богослов'я, філософію, натурфілософію і багато чого іншого. Література ця відрізняється етнолінгвістичною неоднорідністю, багатомовністю та багатонаціональністю. Основна її лінія – грекомовна, оскільки для переважної більшості населення загальною була саме грецька мова, яка стала з кінця VI ст. офіційною в Східній Римській імперії. Однак поряд із грекомовними пам'ятниками й у взаємодії з ними існували твори, написані латинською, сирійською, коптською та іншими мовами [14, с. 195]. У візантійській літературі достатньо тривалий час продовжували жити античні традиції, чому сприяло збереження грецької мови, а також специфіка системи навчання й освіти. Прийоми та методи викладання у початковій і вищій школах зіграли суттєву роль у поширенні античних літературних пам'ятників і у формуванні естетичних смаків. При цьому величезний вплив на літературу (як і на всю ромейську культуру в цілому) здійснило християнство. Богословські здобутки склали значну її частину [14, с. 195].

В літературі IV – першої половини V ст. сформувалось два напрямки: один представлений язичницькими письменниками та поетами, другий – християнськими авторами. Продовжили в цю епоху своє існування такі усталені античні жанри, як риторика, епістолографія, епос, епіграма; паралельно розвинулися й нові: хронографія, агіографія та гімнографія [15, с. 16]. Раннє християнство, природно, не могло сформувати художню літературу в повному розумінні цього слова. В його літературній продукції рівновага між формою та змістом занадто різко схиляється на користь змісту; тверда

установка на дидактичну “учительність” виключає усвідомлену турботу про зовнішнє оформлення; декоративні елементи стилістики відкидаються через непотрібність. Більше свободи дозволяє собі апокрифічна оповідна література, яка іноді використовує прийоми античного роману. Оволодіння арсеналом язичницької культури християнство починає з філософії; вже на початок III ст. воно висуває такого мислителя, як Оріген, але ще не дає жодного автора, котрий міг би конкурувати зі стовпами “другої софістики” також і у формальному володінні словом [15, с. 17]. Лише напередодні правління Константина I Великого (306-337) зростання християнської культури та зближення Церкви з язичницьким суспільством “заходять” так далеко, що створюються об’єктивні умови для з’єднання християнської проповіді із найвитонченішими та найвишуканішими формами риторики. Так з’являються основи візантійської літератури [15, с. 17].

Першість у ній належить прозі. Ще в середині III ст. у цьому жанрі працює Григорій Неокесарійський, який присвятив своєму вчителю Орігену “Вдячне слово” або “Панегірик”. Тема промови – роки навчання Орігена у церковній школі та шлях власного духовного становлення. Її характер визначений сполученням традиційних стилістичних форм і нової за духом автобіографічної інтимності; парадність панегірика і задушевність сповіді, репрезентативні й довірливі інтонації контрастно відтіняють одне одне. Ще свідоміше й чіткіше гра на контрастах старої форми і нового змісту здійснена у діалозі Мефодія з Олімпу, написаному ним у Лікій – “Бенкет, або Про цнотливість” [29, с. 358]. Сам заголовок натякає на знаменитий діалог Платона “Бенкет, або Про любов”, структура якого відтворена у Мефодія з великою точністю; твір рясніє платонівськими ремінісценціями – у мові, стилі, ситуаціях та ідеях. Однак місце еллінського Еросу у Мефодія зайняла християнська невинність, і зміст діалогу – прославляння аскези. Несподіваний ефект створюється здійсненням у фіналі проривом прозаїчної тканини викладу і виходом до гімнової поезії: учасниці діалогу співають урочисте славослів’я на честь містичного шлюбу Христа й Церкви. Цей гімн новий і за своєю метричною формою: у ньому вперше в грецькій поезії крізь релікти традиційного музичного віршування проглядають тонічні тенденції [29, с. 359].

Очевидно, досвід Мефодія був близький до літургічної практики християнських общин, але у “великій літературі” він надовго залишається без наслідків. Через півстоліття учень язичницького ритора Єпіфанія Аполлінарій Лаодікійський намагається наново заснувати християнську поезію на інших, цілком традиційних основах. Від його численних творів (гексаметричний переклад обох Завітів, християнські гімни в манері Піндара, трагедії та комедії, що імітують стиль Евріпіда та Менандра) зберігся лише переклад псалмів метром і мовою Гомера – настільки ж віртуозний, наскільки далекий від живих тенденцій літературного розвитку. Ризиковане поєднання двох різнорідних традицій – гомерівської та біблійної – здійснене з великим тактом: епічна лексика дуже обережно “приправлена” невеликою кількістю висловів, специфічних для Септуагінти (грецький переклад Старого Завіту), що створює несподіваний, але цілком цільний мовний колорит [1, с. 19].

Раннє християнство (I-II ст.) жило не минулим, а майбутнім, не історією, а есхатологією та апокаліптикою. До кінця III ст. ситуація міняється: християни перестають почувати себе безродними “прибульцями на землі” і виявляють смак до традиції. Церква, яка внутрішньо дозріла для духовного панування, відчуває потребу в імпонуючому увічненні свого минулого [1, с. 19-20]. Задовольнити цю потребу взявся Євсевій Мапфіл, єпископ Кесарійський. Його “Церковна історія” належить науковій прозі, а “Життєпис блаженного царя Константина” – риторичній. За своїми установками і стилем це типовий “енкомій” (похвальне слово), продукт старої античної традиції, що бере початок ще від Ісократ (IV ст. до н.е.). Новою є християнська тенденція. Ідеальний монарх повинен

бути не лише “справедливим” і “непереможним”, а й “боголюбивим”. Якщо старі ритори порівнювали монархів, які прославлялися, з героями греко-римської міфології або історії, то Євсевій бере об’єкти зіставлення з Біблії: Константин – це “новий Мойсей”; однак структура самого порівняння залишається старою [5, с. 71].

Разом з тим, саме в той момент, коли Церква домоглася повної легальності й політичного впливу, вона опинилась перед необхідністю наново переглянути свої світоглядні основи та орієнтири. Це викликало до життя аріанську полеміку. Вона стояла в центрі усього суспільного життя Візантії IV ст. і не могла не вплинути на хід літературного процесу [5, с. 71].

Арій вніс мирський дух у релігійну літературу. Блискучий проповідник, він добре знав своїх слухачів – громадян Александрії, які звикли до життя великого міста. Давньохристиянська аскетична суворість стилю тут не могла розраховувати на успіх; однак і традиції язичницької класики були для населення занадто академічними й застарілими. Тому Арій, створюючи для широкої пропаганди своїх богословських поглядів поему “Фалії”, звернувся до інших традицій, менш шановних і більш життєвих. На сьогоднішній день мало відомо про поему знаменитого єретика – сама вона втрачена (можливо навіть, що це була не поема, а змішаний віршовано-прозаїчний текст типу т.зв. менипової сатири). Однак свідчення сучасників складаються у досить яскраву картину. За одним свідченням, Арій імітував стиль і метр Сотада, одного з представників “легкої” поезії александрійського еллінізму; за іншим, – його вірші були розраховані на те, щоб їх співали за роботою і в дорозі [5, с. 73].

Навіть якщо ці повідомлення тенденційно перебільшують компрометуючі асоціації, викликані творчістю Арія (поезія Сотада була порнографічною), вони містять частку істини. Александрія здавна була центром поезії мімодій, міміамбів і т.п. Якись (безумовно, лише суто формальні) риси цих жанрів і намагався підібрати для християнської поезії, яка народжувалась, Арій. Його шлях був більш шокуючим, але й більш перспективним, ніж шлях християнізованого класицизму Аполлінарія Лаодікійського [31, с. 44].

Єгипетські ченці, які ставилися до культури великих міст із ненавистю, сприймали подібний “досвід” різко вороже й доходили до заперечення самого принципу літургійної поезії. Від V ст. дійшла бесіда старця Памви з послушником, у якій суворий аскет говорить: “Не для того вийшли ченці в цю пустелю, щоб праздомислити, і складати лади, і співати пісні, і трясти руками, і переставляти ноги...” [25, с. 55]. Однак процес розвитку народної за духом і новаторської за формою церковної поезії не можна було зупинити. Найсуворіші ревнителі правдивості повинні були зайнятися складанням пісень, щоб витиснути з побуту гімни єретиків. Одним з виразників тенденцій того часу став сирієць Єфрем, достойний суперник представників єретичної гімнографії, який писав сирійською, але здійснив вплив і на грекомовну літературу [31, с. 44]. Народ хотів одержати зрозумілі та поетизовані тексти, що легко запам’ятовуються, і які можна було б, завчивши у церкві, наспівувати за роботою й на дозвіллі. “Подорожуючи у візку й на кораблі, ремісники, зайняті сидячою роботою, коротше кажучи, чоловіки та жінки, здорові та недужні, прямо-таки сприймають як покарання, якщо їм що-небудь перешкодить повторювати ці піднесені уроки”, – констатує наприкінці IV ст. Св. Григорій Ниський [11, с. 85]. Вчення Арія повинне було загинути, його ім’я стало одіозним, але, як підкреслює Т. Попова, літературний розвиток багато в чому пішов саме тим шляхом, що був визначений його “Фаліями” [29, с. 360].

Головним антагоністом Арія був, як відомо, Александрійський патріарх Св. Афанасій. Язичницький дух античних традицій залишився глибоко чужинний Афанасію, однак у прагненні імпозантної суворості стилю він дотримувався шкільних риторичних норм. Найбільший історико-літературний інтерес у творчому доробку патріарха

представляє біографія єгипетського аскета Св. Антонія, засновника східного чернецтва. Цей твір швидко було перекладено латиною та сирійською мовами, що поклало початок популярному в середні віки жанру чернечого “житія” [23, с. 9-10]. Перші ченці Нільської долини цуралися літературних занять: Антоній – це новий герой релігійної літератури, але сам він ще не міг взяти в руки перо. Через кілька десятиліть ченці прилучаються до письменства. Св. Євагрій Понтійський заснував типову для Візантії форму – посібник із чернечої етики, який ґрунтувався на самоспостереженні та складався з афоризмів. Навряд чи Євагрій та його наступники знали що-небудь про філософський щоденник Марка Аврелія “Наодинці із собою”, але подібність тут у наявності [31, с. 78].

Ідейне життя IV ст. глибоко суперечливе. У той час, як специфічні породження візантійського християнства – догматичне богослов’я, літургійна гімнографія, чернеча містика, агіографічна біографістика – вже набувають чітких контурів, язичництво не хоче сходити зі сцени. Його авторитет у замкнутій сфері гуманітарної галузі залишається високим і майже непохитним. Характерно, що християнські автори, які працюють у традиційних риторичних і поетичних жанрах, нерідко уникають будь-яких спогадів про свою віру та оперують у власних опусах винятково язичницькими образами й поняттями. Імператор Юліан Відступник, відомий апологет багатобожжя, тоном повної впевненості заявляє, наприклад, християнам, що ніхто в їхніх рядах не наважиться заперечувати переваг старої язичницької школи [2, с. 24]. Саме необхідність захищати себе у боротьбі не на життя, а на смерть проти наступу нової ідеології дає язичницькій культурі нові сили. Особливий розквіт переживає у IV ст. риторика: для її adeptів характерна глибока переконаність у винятковому суспільному значенні своєї справи, що споконвіку була неодмінною рисою справжнього грецького софіста, але в умовах боротьби із християнством одержала новий, поглиблений зміст. У цьому відношенні авторитетний “стовп” красномовства IV ст. – Ліваній [16, с. 67].

Ліваній народився в Антіохії, у багатій та знатній родині. Ще в дитинстві проявляється у нього тяга до знань. Прагнення до освіти приводить його в Афіни, де Ліваній відвідує вищу школу риторики. По її закінченні він відкриває власну школу ораторського мистецтва, спочатку в Константинополі, потім у Нікомідії. У 354 р. він повертається на батьківщину, де проводить усе своє життя [16, с. 67]. В автобіографії “Моє життя, або Про мою долю”, написаної у формі промови, Ліваній пише: “Мені варто спробувати переконати тих, хто склав собі хибну думку про мою долю: одні вважають мене найщасливішим з усіх людей через ту широку популярність, якою користуються мої промови, інші найнещаснішим з усіх живих істот, через мої безперервні хвороби та нещастя, між тим і те й інше є далеким від істини: тому я розповім про колишні та нинішні обставини мого життя і тоді всі побачать, що боги змішали для мене жереб долі...” [22, с. 582]. Численні листи Ліванія (їх збереглося більше півтори тисячі) передають його філософські, історичні, політичні й релігійні міркування. Листи були розраховані на публікацію і тому цікаві не лише змістом, а й блискучою формою [16, с. 68].

В очах Ліванія мистецтво слова – це умова цілісності полісного ладу, який перебуває під загрозою; риторична естетика і полісна етика взаємозалежні. Двоєдність традиційного красномовства й традиційної “громадянськості” освячено авторитетом грецької мови – і тому Ліваній, далекий від містичних пошуків у дусі неоплатоніків, палко співчуває старій релігії й оплакує її занепад. Християнство, як і всі явища духовного життя IV ст., котрі не вміщалися в рамки класичної традиції, для нього навіть не стільки ненависне, скільки незрозуміле [16, с. 69]. І все ж таки тенденції епохи проявилися і в його творчості; цей поборник класицистичних норм пише величезну за обсягом автобіографію, перенасичену інтимними деталями і споріднену за своїм розумінням

людської особистості таким пам'ятникам, як лірика Св. Григорія Назіанзіна або "Сповідь" Св. Августина Аврелія [17, с. 42].

З творчим шляхом Ліванія тісно переплітається літературна діяльність його сучасника і друга – розсудливого Фемістія. З листів Ліванія ми дізнаємось про його повагу до чеснот суперника – "блискучого оратора". Талант Фемістія високо цінував Юліан Апостат і Григорій Назіанзін [17, с. 43]. На відміну від Юліана й Ліванія, Фемістій утримувався від різкої полеміки з прихильниками християнства. Йому була властива віротерпимість; недарма при всіх імператорах, незалежно від їхнього віросповідання, він займав високі державні посади. У промові "Валенту про віросповідання" Фемістій, надаючи хвалу імператорові, пише: "Мудро тобою ухвалено, щоб кожний примкнув до того віросповідання, яке йому представляється переконливим, і в ньому шукав би заспокоєння для своєї душі", і далі: "Яке ж божевілля домагатися того, щоб усі люди, проти своєї волі, трималися тих самих переконань!" [33, с. 610]. На думку Фемістія, мудрий імператор дарує волю вибору переконань "так, щоб людей не притягали до відповідальності за назву і форму їхньої релігії" [33, с. 610].

Показово, що незважаючи на прихильність до античної філософії, у його творах зустрічаються не притаманні язичництву класичного періоду уявлення, наприклад, про земне життя як про темницю, і про загробне як про "щасливе поле". У своїх промовах він повсюдно говорить про любов до філософії, часто звертаючись до Платона і Сократа [14, с. 415]. Промови Фемістія позбавлені поетичного пафосу, у нього відсутні живі характеристики. Однак він був талановитим стилістом, і це сприяло його прижиттєвій славі [14, с. 415]. Промови Імерія за змістом, формою і стилем відрізняються від промов Фемістія. Імерій стояв осторонь від суспільного та політичного життя, був далекий від імператорського двору й жив інтересами своєї школи. Промови, що відносяться до життя школи в Афінах, де розгорнулася науково-літературна діяльність софіста, і промови, що стосуються питань риторського мистецтва, займають у його творчості провідне місце.

У боротьбі з християнством Імерій віддавав перевагу епідиктичній (урочистій) промові, присвяченій героїчному минулому або прославленню традицій грецької релігії. Ці промови написані в пишній, азіатській манері [2, с. 91]. Імерій надає своїм промовам благозвучності, використовуючи образи, слова і вислови видатних давньогрецьких ліриків. Сам він нерідко називав свої промови "гімнами". Уявлення про манеру Імерія дає промова на весіллі родича Севера, де наречений і наречена описуються у захоплюючих тонах: "Ще більше вони подібні між собою вдачею й квітучим віком: вони як молоді троянди на одному лузі, в один час з'явилися на світло, в один час розкривають свої пелюстки; душевна ж їхня спорідненість дивна – обидва сором'язливі й чисті вдачею і відрізняються одне від одного лише властивими природі кожного заняттями. Вона вдосконалилась у тканні вовни, славній справі Афіни, він знайшов радість в трудах Гермеса" [27, с. 102].

Кумиром філософів-неоплатоніків і язичницькі налаштованих риторів був вже згадуваний вище імператор Флавій Клавдій Юліан (361-363), прозваний християнами "Відступником". У його особі язичництво висунуло гідного супротивника таким вождям войовничого християнства, як Св. Афанасій Олександрійський. Людина фанатичної переконаності й надзвичайної енергії, Юліан боровся за відродження язичництва та поширення мітраїзму усіма можливими способами, і лише його загибель у поході проти персів раз і назавжди поклала край усім сподіванням прихильників старої віри [24, с. 12]. Реалії боротьби диктували необхідність світоглядних трансформацій політеїзму (в ранг догматичного богослов'я Юліан зводив неоплатонічну доктрину) і повну консолідацію духовних сил язичницької культури. Цю консолідацію Юліан намагався здійснити своїм особистим прикладом, поєднуючи в собі

монарха, первосвященника, філософа і ритора; в межах філософії та риторики він у свою чергу прагнув самого широкого синтезу [24, с. 12].

Це робить картину літературної творчості Юліана строкатою в жанровому, стильовому і навіть мовному відношенні: вся історія грецької культури від Гомера та перших філософів до перших неоплатоніків однаково йому дорога, і він намагається в усій повноті воскресити давні традиції у своїх власних творах. У нього можна зустріти і містичні гімни в прозі, перевантажені філософськими тонкощами, і одночасно захоплюючі інтимністю своїх інтонацій (“До царя Сонця”, “До Матері богів”), і сатиричні твори в манері Лукіана – наприклад, діалог “Цезарі”, де нищивно осміяний християнський імператор Константин, і діатрибу “Ненависник бороди, або Антіохієць”, де автопортрет самого Юліана поданий через сприйняття ворожих йому жителів Антіохії; крім того, Юліан віддавав данину епідиктичному красномовству і навіть епіграматичній поезії [24, с. 14].

Від його полемічного трактату “Проти християн” збереглися лише уривки, з яких видно, як палко критикує він ворожу йому релігію: “Підступне вчення галилеян являє собою злісний людський вимисел. Хоча у вченні цьому немає нічого божественного, воно спромоглося вплинути на нерозумну частину нашої душі, яка по-дитячому полюбляє казки, і переконало її, що ці небилиці і є істина” [24, с. 15]. Різкий тон щодо християнства витриманий ним також у сатирах “Цезарі” й “Ненависник бороди”. Незважаючи на свої “реставраторські” уподобання, Юліан як письменник ближчий до своєї неспокійної епохи, ніж до тих класичних епох, за якими він сумував: властиве йому почуття самоти і вкрай напружене особистісне переживання релігійно-філософських проблем стимулювали автобіографічні мотиви в його творчості; коли він говорить про своїх богів, він з відвертою інтимністю мов би освічується їм у любові [16, с. 105].

Візантійська література, тим не менш, визнала Юліана своїм: якщо враховувати те, якою ненавистю було оточене його ім’я через релігійні причини, сам факт переписування творів цього автора вже у християнську еру доводить, що вони, незважаючи ні на що, знаходили собі читачів [16, с. 106]. Справа Юліана, однак, залишилась нереалізованою: за відомою легендою, поранений імператор на смертному одрі, лежачи у похідному наметі, звернувся до Христа зі словами: “Ти переміг, Галилеянин!” Разом з тим, християнство, перемігши політично, могло боротися з авторитетом язичництва в галузі філософії та класичної літератури лише одним способом – як можна повніше засвоюючи норми та досягнення язичницької культури. У вирішенні цього завдання провідна роль належить т.зв. каппадокійському гуртку, який стає у другій половині IV ст. визнаним центром церковної політики й церковної освіченості на грецькому сході Імперії. Ядро гуртка становили Василій з Кесарії, його рідний брат Григорій, єпископ Ниси, і його найближчий друг – Григорій з Назіанза [8, с. 58]. Члени гуртка стояли на вершині сучасної їм освіченості. В актуальну богословську полеміку вони привнесли філігранні методи неоплатонічної діалектики. Чудове знання античної художньої літератури теж було в гуртку природною нормою [8, с. 58].

Керівником був Св. Василій Кесарійський (Великий). Як і всі члени гуртка, він писав багато і талановито; його літературна діяльність цілком підлягала практичним цілям. Проповіді цього Отця Церкви формально стоять на рівні надзвичайно глибоко розробленої риторики того часу; разом з тим, за своєю сутністю та спрямованістю вони відрізняються від естетського красномовства язичницьких софістів на кшталт Ліванія. У Василя, як у ораторів грецької класики в епоху Перікла та Демосфена, слово знов стає інструментом діючої пропаганди, переконання, впливу на уми. Характерно, що Св. Василій волів, щоб ті слухачі, які не вловили змісту його слів, обов’язково перебивали його й вимагали роз’яснення; на його переконання – щоб мати користь, проповідь повинна бути зрозумілою. З язичницьких письменників Пізньої Античності на Василя

вплинув перш за все Плутарх зі своїм практичним психологізмом; зокрема, саме твори Плутарха послуговували зразком для трактату Василя Великого “Про те, як молоді люди можуть одержати користь від язичницьких книг” [7, с. 54-65]. Цей твір довго служив для християнської ортодоксії авторитетною реабілітацією язичницької класики; ще в епоху Відродження гуманісти посилалися на нього в суперечках з обскурантами. Серед тлумачень (коментарів) владики Василя на біблійні тексти виділяється “Шестоднев” – цикл проповідей на тему розповіді про сотворіння світу із Книги Буття. Поєднання цікавих космологічних думок, оригінального матеріалу нізньоантичної вченості й живого та “відчутого”, теологічно добре осмисленого викладу зробили “Шестоднев” у середні віки найпопулярнішим читанням. Він породив низку перекладів, переробок і наслідувань, у тому числі – в давньоруській літературі [3, с. 96].

Св. Григорій Назіанзін тривалий час був найближчим другом та помічником Василя Кесарійського, але важко уявити собі людину, яка б менше походила на цього владного, авторитетного політика й церковного діяча, ніж рафінований, вразливий, нервовий, самозаглиблений Григорій. Така сама грань розділяє їхній підхід до літератури: для Василя письменство – засіб вплинути на інших, для Григорія – виразити себе [3, с. 97]. Велика спадщина Григорія включає численні трактати по догматиці (звідси його прізвисько “Богослов”), риторичну прозу [10, с. 81-84], близьку до декоративної манери Імерія, й листи. Проте справжній талант розкрився у його поетичній творчості. Стильовий діапазон поезії Григорія надзвичайно широкий. Ближче за все до древніх греко-римських зразків – дотепні епіграми, що відрізняються відвертістю тону, м’якістю, барвистістю й прозорістю інтонацій. Деякі з них нічим не дозволяють здогадатись, що їхній автор – один з Отців Церкви [3, с. 97]. Зовсім інший вигляд, позначений величною безособовістю та блискучою риторичною вишуканістю, носять його релігійні гімни: анафори й синтаксичні паралелізми, як відзначає С. Аверінцев, майстерно відтіняють їхню метричну структуру і створюють віршовий образ, що нагадує симетричне розміщення фігур на візантійських мозаїках [3, с. 98].

Поряд із цим поезія Св. Григорія має у своєму розпорядженні глибоко особисті мотиви самотності, розчарування, здивування перед жорстокістю та безглуздістю життя. Покоління Григорія Богослова ще не могло перейняти від інших заспокоїливу догму всеохоплюючого християнського милосердя: воно повинно було спочатку вистраждати її; духовний світ Григорія сповнений важких, протирічних, невирішених питань. Лірика цього церковного інтелектуала із захоплюючою безпосередністю відображає ту духовну боротьбу, якою було спокутувано створення церковної ідеології [3, с. 98]. Суто автобіографічний характер мають три поеми Григорія: “Про моє життя”, “Про мою долю” і “Про страждання моєї душі”. Можливо, що ці поеми з їхнім майстерним особистісним психологізмом і тонкою культурою самоаналізу вплинули на виникнення “Сповіді” Св. Аврелія Августина [24, с. 109]. Переважна більшість віршів Григорія Богослова підлягає законам традиційного музичного віршування, якими автор володів досконально. Симптоматично, що у нього є два випадки, коли цілком свідомо і послідовно він використав досвід тонічної реформи просодії – “Вечірній гімн” і “Умовляння до незайманої”. Цей експеримент внутрішньо виправданий популярним характером обох віршів [24, с. 109].

Третій член гуртка, Св. Григорій Ниський – неперевершений майстер релігійно-філософської прози. Світогляд Григорія стоїть під знаком багатовікової традиції, яка йде від піфагорійців, через Платона до Плотіна й неоплатоніків. Стиль Григорія порівняно з манерою його співтоваришів дещо важкуватий, але саме в текстах найбільш умозорового змісту він досягає такої зворушливості та виразності, що навіть абстрактні думки й алюзії подаються із

пластичною наочністю. Григорій Ниський вплинув на середньовічну літературу не лише Візантії, а й латинського Заходу значною мірою саме своїм алегоризмом [14, с. 417].

Розквіт риторичної прози, що проходить через усе IV ст., захоплює нарівно і язичницьку, і християнську літературу. Однак своєї кульмінації він досягає у творчості знаменитого церковного оратора – антіохійського проповідника Іоанна, прозваного за своє красномовство Хризостомом (Золотоустим) [14, с. 417]. У своїх творах, де яскраво та образно описується суспільне й релігійне життя епохи, Іоанн Золотоуст гнівно критикував недоліки сучасного йому соціуму. Ораторська майстерність і блиск аттичної мови були спрямовані проти розкоші імператорського двору, розбещеності вищого духовництва, старої практики римських оргій. Все це не могло не викликати невдоволення владних кіл столиці, в результаті чого Константинопольський єпископ був низложений і відправлений у вигнання. Прикладами ораторського мистецтва Золотоуста можуть слугувати вислови з приводу світських розважальних видовищ (наприклад – щотижневі купання оголених неодружених дівчат з багатих родин у міських фонтанах), які настільки приваблювали до себе людей, що церкви іноді взагалі залишались порожніми під час недільної проповіді. “На видовища запрошують щодня, і жоден не лінується, жоден не відмовляється, жоден не посилається на безліч занять... біжать усі: ні старець не соромиться своєї сивини, ні юнак не боїться полум’я своєї природної похоті, ні багатий не побоюється принизити свою гідність” [13, с. 91].

Все це обурює проповідника і він акцентовано дивується: “Невже дарма тружуся я? Невже сію я на камені або серед терновника?” [13, с. 91]. Якщо йти на іподром, то “вони не звертають уваги ні на холод, ні на дощ, ні на далекість шляху. Ніщо їх у домі не втримає. А сходити до церкви – дощ і багно стають нам перешкодою!” [13, с. 91]. Між тим нічого доброго не дає відвідування театру, оскільки “там можна бачити і блудочиння, і перелюбство; можна чути й богохульні промови, отже хвороба проникає і через очі, і через слух” [13, с. 92]. Й природно, що “якщо ти пішов на видовище і слухав блудні пісні, то такі самі слова ти неодмінно будеш вимовляти й перед ближнім” [13, с. 92].

Проповідь християнської моралі велася Св. Іоанном з певних світоглядних позицій. “Шкідливі для суспільства люди, – писав Золотоуст, – з’являються з числа тих, хто відвідують видовища. Через них відбуваються збурення та заколоти. Вони найбільше обурюють народ і породжують у містах бунти” [13, с. 93]. Для творчості Іоанна Хризостома, як і для деяких інших авторів цієї бурхливої епохи (наприклад, Юліана Апостата), характерний лихоманний письменницький темп. Лише ті твори Іоанна, які ввійшли у відому “Патрологію” абата Міня, займають в ній 10 фоліантів майже по тисячі сторінок кожний; така продуктивність особливо дивує, якщо мати на увазі філігранну риторичну обробку тексту. Красномовство Іоанна має жагучий, нервовий, захоплюючий характер. Ось як він звертається до тих, хто недостатньо благопристойно поводить у церкві: “Жалюгідна ти і нещасна людина! Зі страхом і трепетом варто було б тобі виголошувати янгольське славослів’я, а ти переносиш сюди звичаї мимів і танцюристів! Як ти не боїшся, як не тріпотиш, приступаючи до таких висловів? Невже ж ти не розумієш, що сам Господь незримо є присутній тут, вимірює твої рухи, досліджує твою совість?” [13, с. 93].

Проповіді Іоанна насичені злободенними натяками. Коли, наприклад, імператриця Галла, дружина Феодосія I Великого (369-395), пригрозила єпископу репресіями, він почав чергову проповідь на святі Іоанна Хрестителя такими словами: “Знов Іродіада шаленіє, знов біснується, знову веде танці, вимагаючи собі голови Іоанна на таці”, – і слухачі, звичайно, без труднощів розуміли такі прозорі натяки. Однак “установка” на популярність не зупинила Іоанна в його наслідуванні канонам аттичної естетики й літературної вишуканості. Словесна тканина його проповідей, за визначенням А.

Каждана, рясніє ремінісценціями з Демосфена, з яким, щоправда, його зближувало не лише формальне наслідування, а й внутрішня конгеніальність: за всі вісім століть у Демосфена не було гідніших спадкоємців. Разом з тим, віртуозна гра з класичними оборотами, очевидно, заважала слухачам Іоанна до кінця його розуміти [17, с. 111].

Іоанн Золотоустий був недосяжним ідеалом для кожного візантійського проповідника означеної доби. Читацьке сприйняття його творів добре ілюструє напис на полях одного грецького рукопису VI ст. – “Невимовна божественна досконалість!” [17, с. 112]. Каппадокійці та Іоанн Золотоустий звели християнську літературу на взірцевий рівень духовної витонченості; одночасно з ними інші автори достатньо продуктивно розробляли більш “плебейські” форми літературного викладу, далекі від академічного стилю та мови. Серед них варто виділити Палладія, єпископа Єленопольського, автора знаменитого “Лавсаїка”, або “Лавсійської історії” [25] (назва походить від імені Лавса, якому книга присвячена). “Лавсаїк” – цикл розповідей про єгипетських аскетів, серед яких Палладій довго прожив сам.

Головні достоїнства книги – гостре відчуття побутового колориту й фольклорна за духом безпосередність викладу. Класичні ремінісценції для автора принципово неможливі; навіть від такого роду академічності, що ще була присутня в “Житті Антонія Великого”, тут не залишилося й сліду. Синтаксис твору вкрай примітивний; як можна судити по вступних частинах книги, виконаних у іншій “фактурі”, ця примітивність значною мірою свідомо. З іншого боку, Палладій жваво імітує розмовний тон. Ось зразок стилю “Лавсаїка”: “Коли ж пройшло потому п’ятнадцять років, вселився у каліку біс і вдався підбурювати його проти Євлогія; і почав каліка хулити Євлогія такими словами: “Ах ти, захребетник, ханжа, зайві грошики приховав, а на мені хочеш душу врятувати? Тягни мене на площу! Хочу м’яса!” – Приніс Євлогій м’яса. А той знову за своє: “Мало! Хочу народу! Хочу на площу! У, гвалтівник!” [25, с. 156]. Палладій добре знав своїх героїв, і вони ще не перетворилися для нього у безособові уособлення чернечих чеснот.

Звичайно, своїх персонажів він шанує і любить, вбачаючи в їх дивному, нерідко гротескному способі життя вищий прояв святості та духовної сили; у той же час автор далеко не позбавлений щодо них почуття стриманого гумору. Це органічне поєднання пістету і комізму, набожної легенди та діловитої реальності, власне й робить чернечі новели владики неповторним, привабливим пам’ятником жанру агіографії. У них є своє неповторне обличчя [3, с. 99]. Зрештою, в межах узагальнення, можна констатувати, що створений Палладієм Єленопольським (безсумнівно, з опорою на невідомих дослідникам попередників) тип новелістичних розповідей з життя аскетів одержав у візантійській літературі значне поширення. Він перейшов і в інші літератури християнського Середньовіччя: на Русі такі збірники називалися “патериками”, у Західній Європі до цієї жанрової форми належать, наприклад, знамениті “Фйоретті” – “Квіточки” Св. Франціска Асизького, написані у XIII ст.

1. *Аверинцев С.С.* Поэтика ранневизантийской литературы / С.С. Аверинцев. – М.: Наука, 1977. – 367 с.

2. *Аверинцев С.С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции / С.С. Аверинцев. – М.: РАН, 1996. – 373 с.

3. *Аверинцев С.С.* Типология отношения к книге в культурах Древнего Востока, античности и средневековья / С.С. Аверинцев // Античность и античные традиции в культуре народов Советского Востока. – М.: Наука, 1978. – С. 91-116.

4. *Афанасий Александрийский.* Жизнь и учение праведного отца нашего Антония, описанные святым отцом нашим Афанасием, епископом Александрии, в послании к монахам, находящимся в чужих странах / Афанасий Александрийский / Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 39-44.

5. *Бибииков М.В.* Византийская историческая проза / М.В. Бибииков. – М.: Терра, 1996. – 415 с.

6. Боднарюк Б. Формування і розвиток візантійської літератури в епоху Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя: джерелознавчо-історіографічний аспект / Б. Боднарюк // Сумський історико-архівний журнал, 2015. – № XXIV. – С. 5-19.
7. Василий Кесарийский. О том как молодым людям извлечь пользу из языческих книг / Василий Кесарийский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 54-65.
8. Васильев А.А. История Византийской империи. Т.1. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / А.А. Васильев. – СПб.: Алетейя, 1999. – 522 с.
9. Византийские легенды / Под ред. С.В. Поляковой. – СПб.: Наука, 2004. – 303 с.
10. Григорий Назианзин. Вторая обличительная речь против императора Юлиана / Григорий Назианзин // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 81-84.
11. Григорий Нисский. Толкование к надписям псалмов (о смысле музыки) / Григорий Нисский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 85-87.
12. Дьяконов А.П. Иоанн Эфесский и его церковно-исторические труды / А.П. Дьяконов. – СПб.: СПбДА, 1908. – XXXII, 386, V с.
13. Иоанн Златоуст. Гомилия на Евтропия – евнуха, патриция и консула / Иоанн Златоуст // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 90-94.
14. История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – 356 с.
15. История византийской культуры / Под ред. З.В. Удальцовой и др.: В 3-х т. – М.: Наука, 1982. – Т. 1 (IV- первая половина VII в.). – 561 с.
16. Каждан А.П. История Византийской литературы (650-850) / А.П. Каждан. – СПб.: Алетейя, 2007. – 531 с.
17. Каждан А.П. Книга и писатель в Византии / А.П. Каждан. – М.: Наука, 1973. – 151 с.
18. Каждан А.П. Критические заметки по поводу изданий византийских памятников / А.П. Каждан // ВВ, 1961. – Т. XXVIII. – С. 131-146.
19. Кирилл Скифопольский. Житие святого Евфимия / Кирилл Скифопольский. – М.: Православный паломник, 2001. – 106 с.
20. Кулаковский Ю.А. История Византии: В 3-х т. / Ю.А. Кулаковский. – СПб.: Алетейя, 2003. – Т. I. 395-518 годы. – 381 с.
21. Курбатов Г.Л. Классовая сущность учения Иоанна Златоустого / Г.Л. Курбатов // Ежегодник Музея истории религии и атеизма, 1958. – Вып. II. – С. 80-106.
22. Ливаний. Моя жизнь, или О моей судьбе / Ливаний // Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – С. 581-587.
23. Лопарев Хр.М. Греческие жития святых VIII-IX вв. / Хр.М. Лопарев. – Пг.: Феникс, 1914. – XXXIV, 783, IX с.
24. Медведев И.П. Византийский гуманизм / И.П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 1997. – 337 с.
25. Палладий, епископ Еленопольский. Лавсаик, или Повествование о жизни святых и блаженных отцов / Палладий, епископ Еленопольский. – М.: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2003. – 351 с.
26. Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – 355 с.
27. Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – 693 с.
28. Полякова С.В. Византийские легенды как литературное явление / С.В. Полякова // Византийские легенды. – Л.: Наука, 1972. – С. 7-38.
29. Попова Т.В. Византийская литература эпохи Раннего Средневековья / Т.В. Попова // История Всемирной литературы: В 9-ти т. – М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. – Т. 2. Литература Средневековья. – С. 357-420.
30. Рот К. История Византийской империи / К. Рот. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1908. – XXXII, 546, VIII с.
31. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры / А.П. Рудаков. – СПб.: Алетейя, 2006. – 416 с.
32. Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 3-х т. / Ф.И. Успенский. – М.: Мысль, 1996. – Т. 1. Империя в VI-IX вв. – 827 с.
33. Фемистий. Валенту о вероисповеданиях / Фемистий // Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – С. 609-620.
34. Феодорит Киррский. Повесть о людях, преданных Богу или о подвижнической жизни / Феодорит Киррский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 127-132.
35. Фрейберг Л.А., Попова Т.В. Византийская литература IV-VI вв. / Л.А. Фрейберг, Т.В. Попова // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 9-37.
36. Хвостова К.В. Византийская цивилизация как историческая парадигма / К.В. Хвостова. – СПб.: Алетейя, 2009. – 207 с.

References:

1. Averintsev S.S. Poetika rannevizantiyskoy literatury / S.S. Averintsev. – М.: Nauka, 1977. – 367 s.
2. Averintsev S.S. Ritorika i istoki evropeyskoy literaturnoy traditsii / S.S. Averintsev. – М.: RAN, 1996. – 373 s.
3. Averintsev S.S. Tipologiya otnosheniya k knige v kul'turakh Drevnego Vostoka, antichnosti i srednevekov'ya / S.S. Averintsev // Antichnost' i antichnye traditsii v kul'ture narodov Sovetskogo Vostoka. – М.: Nauka, 1978. – С. 91-116.

4. Afanasiy Aleksandriyskiy. Zhizn' i uchenie pravednogo ottsa nashego Antoniya, opisannya svyatyam ottsom nashim Afanasiem, episkopom Aleksandrii, v poslanii k monakham, nakhodyashchimsya v chuzhikh stranakh / Afanasiy Aleksandriyskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 39-44.
5. Bibikov M.V. Vizantiyskaya istoricheskaya proza / M.V. Bibikov. – M.: Terra, 1996. – 415 s.
6. Bodnaryuk B. Formuvannya i rozvytok vizantiys'koyi literatury v epokhu Pizn'oyi Antychnosti ta Rann'oho Seredn'ovichchya: dzhereloznavcho-istoriohrafichnyy aspekt / B. Bodnaryuk // Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal, 2015. - № XXIV. – S. 5-19.
7. Vasiliy Kesariyskiy. O tom kak molodym lyudyam izvlech' pol'zu iz yazycheskikh knig / Vasiliy Kesariyskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 54-65.
8. Vasil'ev A.A. Istoriya Vizantiyskoy imperii. T.1. Vremya do Krestovyykh pokhodov (do 1081 g.) / A.A. Vasil'ev. – SPb.: Aleteyya, 1999. – 522 s.
9. Vizantiyskie legendy / Pod red. S.V. Polyakovoy. – SPb.: Nauka, 2004. – 303 s.
10. Grigoriy Nazianzin. Vtoraya oblichitel'naya rech' protiv imperatora Yuliana / Grigoriy Nazianzin // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 81-84.
11. Grigoriy Nisskiy. Tolkovanie k nadpisyam psalmov (o smysle muzyki) / Grigoriy Nisskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 85-87.
12. D'yakonov A.P. Ioann Efesskiy i ego tserkovno-istoricheskie trudy / A.P. D'yakonov. – SPb.: SPbDA, 1908. – XXXII, 386, V s.
13. Ioann Zlatoust. Gomiliya na Evtropiya – evnukha, patriitsiya i konsula / Ioann Zlatoust // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 90-94.
14. Istoriya Vizantii / Pod red. S.D. Skazkina: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1967. – T. 1. – 356 s.
15. Istoriya vizantiyskoy kul'tury / Pod red. Z.V. Udal'tsovoy i dr.: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1982. – T. 1 (IV-pervaya polovina VII v.). – 561 s.
16. Kazhdan A.P. Istoriya Vizantiyskoy literatury (650-850) / A.P. Kazhdan. – SPb.: Aleteyya, 2007. – 531 s.
17. Kazhdan A.P. Kniga i pisatel' v Vizantii / A.P. Kazhdan. – M.: Nauka, 1973. – 151 s.
18. Kazhdan A.P. Kriticheskie zametki po povodu izdaniy vizantiyskikh pamyatnikov / A.P. Kazhdan // VV, 1961. – T.XXVIII. – S. 131-146.
19. Kirill Skifopol'skiy. Zhitie svyatogo Evfimiya / Kirill Skifopol'skiy. – M.: Pravoslavnyy palomnik, 2001. – 106 s.
20. Kulakovskiy Yu.A. Istoriya Vizantiii: V 3-kh t. / Yu.A. Kulakovskiy. – SPb.: Aleteyya, 2003. – T. I. 395-518 gody. – 381 s.
21. Kurbatov G.L. Klassovaya sushchnost' ucheniya Ioanna Zlatoustogo / G.L. Kurbatov // Ezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma, 1958. – Vyp. II. – S. 80-106.
22. Livaniy. Moya zhizn', ili O moey sud'be / Livaniy // Pozdnyaya grecheskaya proza. – M.: Nauka, 1960. – S. 581-587.
23. Loparev Khr.M. Grecheskie zhitiya svyatykh VIII-IX vv. / Khr.M. Loparev. – Pg.: Feniks, 1914. – XXXIV, 783, IKh s.
24. Medvedev I.P. Vizantiyskiy gumanizm / I.P. Medvedev. – SPb.: Aleteyya, 1997. – 337 s.
25. Palladiy, episkop Elenopol'skiy. Lavsaik, ili Povestvovanie o zhizni svyatykh i blazhennykh ottsov / Palladiy, episkop Elenopol'skiy. – M.: Izd-vo Moskovskogo podvor'ya Svyato-Troitskoy Sergievoy Lavry, 2003. – 351 s.
26. Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – 355 s.
27. Pozdnyaya grecheskaya proza. – M.: Nauka, 1960. – 693 s.
28. Polyakova S.V. Vizantiyskie legendy kak literaturnoe yavlenie / S.V. Polyakova // Vizantiyskie legendy. – L.: Nauka, 1972. – S. 7-38.
29. Popova T.V. Vizantiyskaya literatura epokhi Rannego Srednevekov'ya / T.V. Popova // Istoriya Vsemirnoy literatury: V 9-ti t. – M.: AN SSSR; Pushkinskiy dom, 1989. – T. 2. Literatura Srednevekov'ya. – S. 357-420.
30. Rot K. Istoriya Vizantiyskoy imperii / K. Rot. – SPb.: Brokgauz-Efron, 1908. – XXXII, 546, VIII s.
31. Rudakov A.P. Ocherki vizantiyskoy kul'tury / A.P. Rudakov. – SPb.: Aleteyya, 2006. – 416 s.
32. Uspenskiy F.I. Istoriya Vizantiyskoy imperii: V 3-kh t. / F.I. Uspenskiy. – M.: Mysl', 1996. – T. 1. Imperiya v VI-IKh vv. – 827 s.
33. Femistiy. Valentu o veroispovedaniyakh / Femistiy // Pozdnyaya grecheskaya proza. – M.: Nauka, 1960. – S. 609-620.
34. Feodorit Kirrskiy. Povest' o lyudyakh, predannykh Bogu ili o podvizhnicheskoy zhizni / Feodorit Kirrskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 127-132.
35. Freyberg L.A., Popova T.V. Vizantiyskaya literatura IV-VI vv. / L.A. Freyberg, T.V. Popova // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IKh vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 9-37.
36. Khvostova K.V. Vizantiyskaya tsivilizatsiya kak istoricheskaya paradigma / K.V. Khvostova. – SPb.: Aleteyya, 2009. – 207 s.

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

Побачила світ книга В.О. Садівничого *“Відродження розпочинається із гласності...” (Медицина преса Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.)* (Монографія. – Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2015. – 360 с.).

У монографії визначаються основні закономірності формування на інформаційному ринку Наддніпрянської України другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. спеціалізованої медичної преси, виявляються основні тенденції й закономірності її структуризації та функціонування. На основі широкого корпусу періодичних і продовжуваних видань газетного та журнального типу проведено типологічний аналіз та визначено їх соціокомунікативні параметри; уведено до наукового обігу редакторську, видавничо-організаційну та журналістську діяльність учених-медиків і практикуючих лікарів; схарактеризовано тематично-змістовий і функціональний аспекти медичної преси.

Для журналістикознавців, істориків, медичних працівників, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться становленням та розвитком соціальної комунікації в Україні.

* * *

Світ побачила перша книга третього тому науково-документальної серії книг *“Реабілітовані історією. Сумська область”* (Суми: Редакційно-видавнича група, 2015. – 496 с.).

У виданні продовжено публікацію документальних матеріалів про політичні репресії громадян Сумщини в 1918-1980 роках, зокрема про тих, чиї життя або діяльність пов'язані з містом Ромни, Роменським та Середино-Будським районами.

Дана книга є даниною пам'яті землякам, які необгрунтовано постраждали за свої переконання. Це корисний посібник для всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

* * *

Вийшла друком монографія С.В. Стельниковича *“Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.)”* (Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2015. – 592 с.).

У монографії на основі широкої джерельної бази висвітлюється становище Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації 1941-1944 рр. Автор усебічно аналізує процеси формування та діяльність військових і цивільних окупаційних органів влади в генеральному окрузі “Житомир”, національну, господарсько-колоніальну політику гітлерівців, повсякдення місцевого населення, рух опору, соціокультурні процеси й пропаганду на окупаційній території.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

* * *

Світ побачив збірник наукових робіт *“Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання”* (Упорядн.: Г. В. Боряк, В. П. Баран, Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, О. В. Музичук, П. П. Найденко, В. С. Шандра. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний історичний архів України. – К.: ТОВ Вид-во “Кліо”, 2015. – LXII; 810 с.).

У збірнику публікуються документи переважно з діловодних архівів державних органів та установ, які безпосередньо чи опосередковано реагували на прояви українського руху в різних сферах: у початковій освіті, у громадському й літературному

житті тощо. Документи висвітлюють передумови, обставини й наслідки появи та функціонування Валусьського розпорядження 1863 р., Емського указу 1876 р., низки інших нормативних документів, що регулювали мовне питання на теренах українських губерній Російської імперії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Частина документів пов'язана з виконанням установами цензури на місцях зазначених "заборонних" актів щодо української літературної мови – одного із ключових чинників формування української ідентичності.

Переліки рукописів, заборонених до друку, а також творів, видрукованих за кордоном і нелегально поширюваних на Наддніпрянщині, окреслюють контури потужного освітньо-літературного масиву Українського Слова, яке упродовж кількох десятиліть у різних формах проривалося до читача крізь цензурні заборони. Більшість документів публікуються вперше.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями історії лінгвоциду української мови.

* * *

Вийшло друком навчально-методичне видання І.І. Боровця *“Зарубіжне архівознавство: навчально-метод. посіб. для студ. магістратури зі спеціальності 8.02030203 “Архівознавство”* (Кам’янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка. – Кам’янець-Подільський, 2015. – 62 с.).

Навчально-методичне видання включає: теоретичну частину (короткі конспекти лекцій); практичний блок (тематику й методичні рекомендації до семінарських занять, завдання самостійної роботи, модульної контрольної роботи, питання іспиту); критерії оцінювання навчальних досягнень за кожен вид практичної навчальної діяльності; список джерел та літератури.

Рекомендується викладачам ВНЗ та студентам для організації навчального процесу, а також всім, хто цікавиться проблемами зарубіжного архівознавства.

* * *

“Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського” (Ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца (заст. гол. ред.), Д. Ващук (заст. гол. ред.), Л. Жеребцова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – Т. III. – К.: Інститут історії України, 2015. – 396 с.).

У наукових статтях та розвідках запропонованого читацькому загалу збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені питання вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою поліетнічної держави епохи пізнього середньовіччя – початку нового часу – Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення відповідей на широке коло проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу.

Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Усі подані до редакції статті обов'язково проходять процедуру рецензування. Особи рецензентів не розголошуються.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, рецензії, інформація про наукові події, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc, docx або rtf. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с.123], де 7 - номер джерела за списком використаних джерел і літератури, 123 - сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с.32; 9, с.48; 11, с.257]. Посилання на архівні джерела - [15, арк.258, 231зв].

Список джерел і літератури подається у кінці статті в алфавітному порядку і повинен бути оформлений згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

4. До тексту додаються:

а) **резюме та ключові слова** українською, російською мовами (кожне 600-800 знаків), які повинні містити у тому числі прізвище та ініціали автора, назву статті та ключові слова цими мовами;

б) **розширене резюме з ключовими словами** англійською мовою (2500-3000 знаків, включаючи прізвище та ініціали автора і ключові слова). **УВАГА:** не приймаються резюме, переклад яких здійснено за допомогою інтернету, наприклад, онлайн-перекладач Google;

в) ілюстрації приймаються тільки графічні, подані в електронному варіанті окремим файлом із зазначенням місця у тексті, куди їх слід ставити;

г) стаття повинна мати шифр **УДК**.

5. Відомості про автора (авторів) повинні містити прізвище, ім'я та по батькові автора повністю; науковий ступінь та вчене звання; посаду та місце роботи (навчання); контактну інформацію (повна поштова адреса, телефон та e-mail). **Відомості про автора повинні бути продубльовані англійською мовою.**

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

З вимогами до оформлення матеріалів можна також ознайомитися на сайті журналу

<http://shaj.sumdu.edu.ua/authors-guide/>

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16686-5258 ПР від 5 травня 2010 р.

Редагування здійснюється кафедрою історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:

А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:

С.І. Дегтярьов, В.М. Король, А.С. Сасенко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo@bigmir.net

Здано до набору 21.12.2015. Підписано до друку 23.12.2015. Формат 70x108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,4 Обл.-вид. арк. 11,3 Тираж 100 Зам. №

Видавець: Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, 40002, Суми,
вул.Роменська, 87

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул.Римського-
Корсакова, 2